ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№ 78 (15902) ◆ 1997 чылдын июль 31, четверг ◆ Ат салган шагы 20.00 ◆ Садар өртээ 1000 рубль.

Симпозиум

БАЗА БИР ЧАА АРЫН АЖЫТТЫНГАН

Бо чылдың июль 27-ден август 3-ке чедир бистиң Тыва Республикага делегей чергелиг Убса-Нур V-ки симпозиуму болуп эрткен. Ооң кол айтырыы — «Төп Азиның өнче улустарының чаа байдалга чаңчыгарының айтырыглары болгаш бо үениң турум саизыраарының байдалынга дүүштүр оларның ап чорудар кол сорулгаларының дугайында», «Убса-Нур экспериментизи» деп делегей ужур-дузалыг шинчилелдериң түңнели-биле ол темага болган.

Июль 27-де 10 шакта Тыва Республиканың Чазааның хуралдаар залынга делегей чергелиг симпозиумну ТР-ниң Чазак Баштыңының оралакчызы А. И. Очур эге сөзү-биле ажыктан. Ол хүн эртемденнер «Убса-Нур экспериментизи» делегей чергелиг программазының удуртукчузу, профессор В. В. Бугровский, «Убса-Нур экспериментизи» Убса-Нур делегей эртем төвүнүң директору С. С. Курбатская, ТР-ниң күрүне университединиң зоология болгаш экология кафедразының эргелекчизи, профессор Ч. Т. Сагды болгаш шупту он ажыг эртемден лекцияларны номчааннар.

Чер кырының бо бичин булуңунда тропиктиг аргаарыг чок дээрден башка, элезинниг ховулардан эгелээш, меңги доштуг тундра безин бар. Ында янзы-бүрү дириг амытаннар, үнүштер, бойдустуң эгээртинмес байлаа кадагалаттынын чыдарын эртемденнер чугаалап турду.

Июль 28-те ТР-ниң Чазааның хуралдаар залынга симпозиумның байырлыг ажыдыышкыны болган. «Убса-Нур экспериментизи» деп темалыг эртем ажылдарының делгелгези база болган. Бо эрткен үениң иштинде кайгамчык ол булуңну шинчилээни дээш 5 кижи эртем доктору, 6 кижи эртем кандидады аттарны камгалап алган.

Симпозиумну Тыва Республиканың оралакчы-президентизи А. А. Мельниковтуң эге сөзү-биле ажыктан. «Убса-Нур экспериментизи» делегей чергелиг эртем программазының удуртукчузу В. В. Бугровский симпозиумның киржикчилерин аалчыларга таныштырган.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак делегей ужур-дузалыг бо симпозиумның киржикчилеринге байыр чедирип чүве чугаалаваш, онзагай камгалалда алдынган бо ыйгылааштың салым-чолу дээш дыка хөй чурттарның эртемденнери боттарының үлүг-хуузун киирип турарынга өөрүп четтиргенин илеретпишаан, эртемденнерге, симпозиумның киржикчилеринге чогаадыкчы, күш-ажылчы чедишкиннерни күзээн.

Делегей чергелиг эртип турар эртем симпозиумунга кымнарны киришпээн дээр боор, эртем доктору, Моол делегацияның удуртукчузу З. Батжаргал, Москваның Ломоносов аттыг күрүне университединиң башкызы Ю. Н. Голубчиков, Бурятияның экология институдунуң директору, профессор Б. Б. Намзалов, Убса-Нур аймактың төлөөзи Н. Цэвэндорж, Санкт-Петербург хоорайның эртемшинчилел институдундан К. В. Чугунов, Новосибирскиден Ю. Г. Швецов болгаш өске-даа эртемденнер киришкеннер.

Убса-Нур ыйгылаажы чер-девискээр талазы-биле алыр болза, ооң эң улуг кезии Тыва Республиканың девискээринде чыдып турар. Ынчангаш бо делегей чергелиг симпозиумга хөй кезиинде тыва эртемденнериң киришкенин демдеглээр апаар. Оларның хөй санныг номчаан лекциялары Убса-Нур ыйгылаажын камгалап арттырар, дараазында салгалга эртем талазы-биле төөгүлүг турараскаал болуп арттырарын саналдап турдулар.

Бо симпозиумга ол ыйгылааштың талазы-биле дыка хөй чуруктар, эртем ажылдары, карталар, шинчилел ажылдары делгеттинген. Симпозиум бодунун эртем ажылынын талазы-биле делегей чергелиг эртем төвүнге база бир чаа арынны ажыткан. Июль 29-та симпозиум бодунуң ажылын ТР-ниң Чазааның хуралдаар залынга дооскан. Делегей чергелиг симпозиумның киржикчилери, эртемденнер, чалаттырып келген аалчылаарывыс Убса-Нур ыйгылаажынче июль 30-де экскурсиялап чорупкан.

Сергей ХЕРТЕК.

Тыва Республика хүнүнге, „Наадым-97“-ге уткуштур

НОГААН-ЧАЙТ: кайда-даа оът-сиген

Тыванның кайы-даа булуңунга июнь, июль болгаш августуң баштайгы чартыы ногаан-чайт болгай. Улуг-Хем кожуунуң Торгалыг, Чаа-Хөл кожуунуң Терезин кавызынга меденің чечектиг дүжүдүн суггат эки болза, ийи-үш-даа катап ажаап четтигип болур.

Эрткен база бо чайын Бии-Хем кожуунуң Хадың суур чоогунуң чайларының девискээриниң айырақ чечек-биле шыптына бээрин чарашсынар чордум. Үрегдекчи хол дегөөн чалбак шөлдерниң аян-шинчизи тоолда дываажаң ораны-даа сагышка кирер. Ол черниң чурттакчыларының аас-кежин-дир ийин, «аңдарган болгаш курукка черлерни шиңеэдин алыр дээш шаар халдаашкындан» чайын көлкен аалдар хонар тайга эдээ чайлаттына берген.

Экологтуг айыл-халаптың хайлыг уржуктары таварышпаан Хадыңның арга-арыынче кирерге, ооң иштиг чайгаар бүткен кат девискээрлиг чер кара сиг-даан. Чүгле аттыг, чадаг чедер, а мотоцикл, дугуйлуг техника углавас өл-малгаш, кара суглар-биле «камгаланган» девискээрлериң көк-кадының сывы дискек караан ажып турар. Сыгыртаа-хумуң көдүрүп шыдаптарлардан хоочун назынныларга чедир катты, мөөгүнү шыдаар шаа-биле чыып, кышка ону курлавырлап, артыын саарылгаже шуудуп, акшалап ап болурунуң аргалары бар.

Республиканың девискээринде эм белеткээринге ажыглаар оът-сигенниң хөйүн канчаар ону! Гималайларның чоогунда Тибеттен, кожа-хелбээ Моолдан ламалар Тывага шаанда моорлап келгеш, харын-даа белиннеп, девидеп турганының дугайында дамчыыр солун чугаалар чоннуң аас чогаалында, даглар, арттар болгаш чөрлер аттарында арткан. Чижээ, Чаа-Хөл кожуунда Ак-Хемниң бир улуг артының ады — Кучун-Курат.

Оът-сиген чыып, белеткеп орган ламаның арты-иштибиле өөр хөй эликтер маңнажып эрткен. Ол меңнээн түлүү-биле дөртен чедир санап күш четтиккен. Ынчангаш артық кырын «дөртен элик» (Кучун-Курат) деп адай берген.

Агы-кадгының, өске-даа эм оттарның хөйүнге тибет ламаның чиигээр чер тып чадап турганы база төөгү. Чыып, белеткеп алыр дээн оът-сигенин хараадаваш, албанын ол хондур бодунга тудуп келген. Ооң дузалакчылары бай, карачал тывалар «ажырбас, чиигеп алыңар, хүн ийис, келир чыл база бар болгай» деп аңаа тайылбырлап турган дээр. Барык каттырынчыг чугаа апарган болуушкун-дур ийин.

Изиг, чырык болгаш кыска чай дургузуунда кандыг оът-сиген, үнүш черниң чулуун тыртып, өспес дээр. Ооң чечээ, чеми, дазылы тыва кижини кый деп чытканзыг: «Кыштың дурту узун, соок болгай. Күске-күжүгенден дора сен бе, кижи? Бисти шуут хоозурады бербейн, ой-чижек-биле ажаап алыр болзунза, амыраар бис. Келир чайын база катап ооңдаа хөй болуп, сурган, хүнден, черден күш тыртып, сеңээ бараан болурунга кеззеде белен бис».

Буруулуг-даа болгай-лам, азыралга, күчүлүг турган эрги күрүнсвистиң калбак ооргазынга, трактор-машинаның шыдал-быразынга мырыңай чаңчыгып калган үндезин чурттакчылар, бистер тывалар аан!, кыварчаар материалдар, артык кезектер болгаш болур-болбас чээли бараннар, рубльдер манап артпышаан бис. Оон адырлыры берге аа?

Кайы-даа кожууннарның суурда өрегелериниң инексааны амдыызында Тыва Арат Республика үезинде дег хостуг болгаш шөлээн эвес. Олар колдуунда ээлчеглиг кадат күжүнде турар. Эрткен база бо чылгы чылыг хүннерде мал чемнерин хөй талалыг белеткээри колдуунда болдунмастаан. Кедээде чурттакчылыг кижи бүрүзү тыва арага, эът-чем белеткеп алган, тракторлуг, автомашиналарлыг кижилерни чыттыр кедеп турар. Ол арга шуут багай эвес болбайн аан.

Ажылчын аъдынга, шарызынга, иеден төрээн кызыл оорга-мойнунга хол-бөдунга бүзүрел кончуг эвээш. Айыыр бажынга шанчып алгаш, шыгжамырга, сери кырынга көдүрүп эккээр сиг-ниии эвээш деп турар бис.

Мооң мурнунда эвилелдежип турганывыс республикаларның чонунуң овур-бүдүжү бистиң дег эвес. Шериг албанын эрттирип турган чамдык солун чүүлдерни эскергеним аргажок. Ол дугайын катаптаксаам келир-дир.

Таджикистанның кадыр-кашпал, хар көшкелериг Даг-Бадахшанның чурттакчылары сигенин ооргазынга чүүктеп, кишлактарынче дажыглаар. Кызыл хырын дээнде, амыдыралчы-ла чоп. Кызыгааржылар чамдык таварылгаларда орук аайы-биле оларның хууда сигенин сөөртүп-даа турар чүве.

Даг-даш черге кол тыртар күш — элчиген. Хөөкүйге бир улуг хөпээн сигенни кулак-кудуруу көзүлбес кыдыр чүдүрүптер. Бараанын ырактан көөрге, хөпээнниң боду көкпеңейнин кишлакче шимчеп бар чыдар ышкаш.

Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызынга июль чээрби ийиде чордум. Ол хүнге чедир чүгле 420 тонна сигенни белеткеп алган чорду. Бир мал бажынга чижеглей алырга, ол хире сиг-ген бөрг ишти чедер чүве бе?

Чамдык кызымак кижилер оът-сигенни май-июнь айларда-ла хаван-дагаазынга, чаш малынга берип эгелей берген. Чижээ, Кызыл хоорайның орус, хакас, бурят, тыва өг-өрегелери кызыл-хол, хол кадыыры-биле хууда мал-маганын, кастарын, куштарын, азырал тоолайларын, хаваннарын немелде чем-биле семиртир азырап турар.

Сайгарлыкчылар арага-водка кылыгларын эң саттынгыр дээр болгай. Дүвү чок калчаа далай-биле дөмей чүүл черле ындыг харын. Ынчалза-даа сиген ажыглаттынгыр, ажыктыг талазы-биле бо хүнде шуут онза ылгалдыг. Ону кезип белеткээр үези бөгүн, үези эрте бээрге — кымга-даа хомуданчыг. Чаагай чыттыг оът-сиген кайдл-даа саглацайны берди. Кескеш, өртек чедир ону садарының арга-курлавыры бар болгай.

Арапчор ОКСУР.

Өг-бүле

БАЙЫРЛАЛДАР ХҮНҮНДЕ БАЙЫРЛАЛ

Өг-бүле — бурунгаар депшилгениң, чечектелип сайзырап орар күрүнениң үндезини.

Делегейниң өг-бүле федерациязы чогум-на ол чаагай күзелди эчис сорулга кылып, бөмбүрзектиң аңгы-аңгы чурттарынга чылдың-на өг-бүле фестивальдарын эрттирип турары чаңчылчаан. Чоокта чаа Сибирь регионнарында федерацияның төлөөзи профессор Еог Чонг Чое Тывага келгеш, бо чылын ук фестивальды бистин республикага эрттирерин саналдаан.

Республиканың херээженнер чөвүлелиниң бюрозунуң ээлчеглиг хуралынга өг-бүле фестивалын организастыг эрттирер талазы-биле айтырыгны чугаалашкан. Чөвүлелдиң даргазы И. Ш. Очур ук байырлал лотерея билеттериниң ойнаашкыны хевирлиг эртер деп чыылганнарга дыннаткан. Федерацияның төлөөлери он үш муң өг-бүле улустуң аттарын бижээн халас лотерея билеттерин үлээр, оларның 35 хуузу ойнаашкынныг, ооң иштинде улуг өртектиг эт-херекселдер, чижээлээрге, телевизор бар. Оон-биле кады кожуун бүрүзүнден шилиттинген үлегерлиг өг-бүлеге тыпсыр шаңналдар белен. Өг-бүле байырлалы болганда, национал чараш хеп кеткен өгленир деп турар оол, кыс бот-бодунга, арат-чонунга бады-шынчы болуп, үлегерлиг өг-бүле болурун даңгыраглаар угтундурбас аас-кежик эң төлептиг, тура-соруктуг аныяктарга онаажыр. Бо чараш ёзулалга үр чылдарда кады чурттаан, улуг-биче чоннуң хүндүткелин чаалап алган үлегерлиг өг-бүле киржип, өгленген аныяктарга байыр чедирер. Эртемден Зоя Доржу, аныяктар комитединиң даргазының оралакчызы Григорий Сарыглар, Кадык камгалал яамызындан Татьяна Ондар дээш, оон-даа өске чалаткан аалчылар саналдарын берип, фестивальды бедик организастыг эрттирер талазы-биле бодалдарын үлешкеннер.

Түңнелинде, өг-бүле фестивалы **Республика хүнүнде, август 15-те «Хүреш» стадионунга ийи шакта** эгелээрни дугурушкан. Фестивальдың ажыдыышкынынга Президент Ш. Д. Ооржак киржип, байыр чедирип чүве чугаалаар. Кожуун, хоорайларның херээженнер чөвүлелдери тус байырлалга белеткелди чорудуп, аңаа киржир күзелдиг өг-бүлелериниң даңзызын тургузуп эгелээн. Чөвүлелдиң удуртулгазы база-ла чай чок: спонсорлар тывар, стадионнуң байыршынчы дерилгези дээш, черле кылыр үүлдер-ле хөй. Кызыл хоорайдан болгаш кожууннардан келген, лотерея биледи албаан өг-бүлелер стадионнуң эжик чоогунда столдарда олурар оолдар, кыстарга адын-сывын айтып бергеш, лотерея биледи ап, ойнаашкынга киржир эргелиг. Бо лотерея ойнаашкынын даштыкы аалчыларывыс кичээңгейлиг хайгаарал турар дээрзи сагындырыг чокка-ла билдингир. Ынчангаш бо бүгү ажык-чарлыг, чөптүг эртериниң барымдаазы бар-дыр.

Республиканың херээженнер чөвүлелиниң хуралынга 1998 чылда болуп эртер Тывага херээженнер ажылының 70 чыл юбилейин кандыг солун ажыл-иш-биле уткуурунуң дугайында болгаш оон-даа өске организастыг айтырыгларны база чугаалашкан.

Галина МАСПЫК-ООЛ.

Шажын

Эргелел тургустунар

Шилилгелиг ёзу-биле

Тыва Республиканың Чазааның шажын-чүдүлгелер талазы-биле харыысалгалыг ажылдакчызы В. С. Биче-оолдуң өрээлинге Тывага сарыг шажынның төп эргелелин тургузарының дугайында хурал болуп эрткен.

Ук айтырыгны чоннуң пегелдезин Гарымдаалап, демократчы ёзу-биле хөй-ниити организациялары тургузуп эгелээн. Ол болза «Хостуг Тыва» хөй-ниити политиктиг шимчээшкин (В. С. Очур-оол), «Эртем ниитилели» (Д. Х. Дансюрюп), сарыг шажын чогаалдарының очулдурукчулар бөлүү (З. Б. Самдан), «Төвүттүң өңнүктери» ниитилел (У. П. Өпей-оол), «Чеди-Хаан» кижиниң эрге-ажының камгалаарының талазы-биле хөй-ниити организациязы (В. С. Салчак), Культура ажылдакчыларының эвилели (С. А. Баир), сарыг шажынның удуртулга төвү (Х. Д. Монгуш), Тувден Чойхорлинг хүрээзи (Еше Хайдыл Башкы), Дхарма төвү (Саадан буян Башкы).

Хуралга келген хөй-ниити организацияларының удуртукчулары шупту Тывада сарыг шажынның сайзырал дээш сагыжы аарып чоруур кижилер болган төлөөде, чаңгыс бодалга болгаш сеткилге келгеп: республикада ажылдан турар сарыг шажынның 13 ниитилелиниң ажыл-агыйы тарамык, быдыргай болгаш чаңгыс аай удуртулга чогундан, тыва чоннуң кол шажын чүдүлгези сарыг шажын сөөлгү үеде бут кырынга быжыг турун чадап, күчү-күш кирбейн турар. Ынчангаш бар-ла күштү демнештирип, чаңгыс черге мөөгнээриниң кол эргазы — Тывадың Хамбы-Ламазының Эргелелин тургузары негеттинип келген.

Мооң мурнунда Тывадың Хамбы-Ламазы турган хүндүлүг өгбевис Саадан Казак Башкы бурганнай бергенден бээр элээн үе арте бергения чон билир.

Тывадың чаа Хамбы-Ламазын республикада бар шажын ниитилелдери, хөй-ниити организациялары чоннуң үзел-бодалыг, саналын барымдаалап турган, демократчы, шилилгелиг ёзу-биле соңгуур ужурлуг.

Шажын-чүдүлге талазы-биле кадрларның, эртемниг лама-башкыларның эвээжин база сылышкан оларның улуг кезии ырак чурттаан турарын барымдаалаш, Тывадың Хамбы-Ламазының Эргелелин тургузар талазы-биле белеткел ажылдарын кылып чорудар эгелекчи бөлүктү үстүнде адаан кижилерден тургузуп, хуралга бадылаан. Оон удуртукчузунга «Эртем» ниитилелиниң даргазы Д. Х. Дансюрюнну соңгаан.

Эгелекчи бөлүк дараазында ажылдарны кылып чорударын планнаан: Тывадың Хамбы-Ламазының Эргелелиниң уставын ажылдан кылыр, август 14-те 13 шакта Парлалга бажынының хуралдаар залынга республикада бар-ла сарыг шажын ниитилелдериниң удуртукчулары-биле белеткел хуралды эрттирер. Сентябрь эгезинде тургузукчу улуг хуралга Хамбы-Ламаны соңгуур: Чырыткылыг Мындаагылар XIV Далай-ламаның Тывага чаларап чораанындан бээр 5 чыл оюн таварыштыр (сентябрь 19—25) база Тывадың Хамбы-Ламазының дүжүлгеге саадан олурганының байырлал-ёзулалыг (инаугурация) эрттирер.

Оон ынай сарыг шажынның бүгү айтырыгларын Тывадың Хамбы-Ламазының Эргелела, чаа соңгуткан Хамбы-Лама удуртуп башкарын, тыва чоннуң сүзүк-чүдүлгезин көдүрүп, ооң магадылалы болур дээрзинге эгелекчи бөлүк идеген турар.

Эгелекчи бөлүктүң даалгазы-биле филология эртемниериниң кандидады Зоя САМДАН бижээн.

Ында-мында

АРАТТАРНЫҢ ЭСКЕРИГЛЕРИ

ЭРТЕЛЕЭНИ ДЭЭРЕ-ДИР

Торгалыгга араттаа-ла дөрт чылдың нүүрүн көре бердивис. Күрүнеден үш милиллон рубль чээли алгаш, бут кырынга туруп, элээн арга-дуржулгалыг-даа апардывыс. Амыдырал кижини хүннүң өөредир чүве-дир. Бир-ле чаа чүүлду көргүскен турар дээрим ол.

Он алды гектар шөлүмге кызыл-тасты орайтады, алды айның он ийиде чаштым. Оске кожаларым май 1-ниң бетинде-ле чажылганы доозупкан болдулар. Ам оларның тараалары баш тыртып, дискек караа ажа берген. Мээң тараалаарым чода ортузундан. Ам-даа баш тыртпаан. Орайтап бышса хөнүү.

Чаш-Терек суггаттыг чер болгай. Кааш-халышына орай тараан-даа болза, ацгызым алыспады.

Арат ажыл-агыйлыг кожаларымны эр-хейлер деп мактаксадым. Совхозтуң сураглыг картофель ажаакчызы Иргек Тадар-оол-даа, Анатолий Натпит-оол-даа мегеден артык дуржулгалыг улус бооп-тур. Кызыл-тазын чаашкын манап чытпайн тарый шаап алган.

Кызыл-тастан ацгыда, ийи чүс дос капуста, үжен чүс-чүк черде картошка база олуртувус. Оларның үнүжү багай эвес.

Сигенивис шөлү база суггаттыг. Мал-маганывыска четчир хире сигенни оон кезип алыр бис.

Михаил СОНАМ.
«Чаш-Терек» арат ажылагыйының удуртукчузу.

АРТЫКШЫЛЫН САДАР БИС

Бо Инек чылы доктарлыгла болду. Удуртуп турар ажыл-агыйым бууравшкынга таварышты. Чээрби гектар черге тараан кызыл-тазым кандаашкынга таварышты. Карыш ажыг хирезинде баш тыртыпкан. Ам чаашкынга өзери чөгенчигле боор. Шагаан-Арыгдан тускай комиссия келгеш, шинчилеп көрдү. Когаратер мен. Артыкшылын хереглээн кижилерге, кооперативтерге, араттарга садыпдаа болур бис.

Кара-оол КАЛБАК.
Чодураа суур.

АМ-ДАА ӨСКЕРТСЕ...

«Иштии-Хем» совхоз эде организастаттынгаш, дөрт кооперативке үзүлдү. Чаа тургустунган кооперативтер ам-даа бут кырынга туруп чадаштывыс. Ооң кол чылдагааны — суггаттыг черлеривистиң барык чок болуп турары. Суур адаанда база Бороак-Арыгда суггаттыг шөлдер бар. Мээң удуртканы кооперативимниң шолу Сыын-Чүрээнде. Кандыг-даа суггат чок черде.

Чазын 45 гектар черге тараа чаштывыс. Кидин-не үнүп ора, кандаашкынче шуут өртөниң калды. Когаралывыс миллионнарга барып дүштү. Күрүнеден үрезин алган болгай бис. Оода ооң өртээн эгидип бээр акшадан берген болза?!

Чартык гектар шөлде картофель, элээн каш чүс капуста база морковь тараан бис. Үнүжү чүгээр.

Суурда ясли-садты ногаа, картошка-биле хандырар керээ чарыг алган бис. Бо чылдың баштайгы чартыында ол албан черинге дөрт миллион рубльлиг продукциязын бердивис. Ол акшаларны арыг кылдыр берип шыдавас улус болду. Кыварчаар материалдар садып аар дээш нефть базазынга баарымга, шилчидер акшаларны албас мындыг. Кожуунда даргаларым Кызылдан нефть продуктуларын ап болур деп сүмеледи. Кызыл бар чыдарының орнунга, чаныста Шагаан-Арыгдан солярка сөөрткени ажыктыг хире.

Кооператививистиң кежигүннери эвээш. Төрел-дергүл улус бис. Мен бодан гурарымга, моңу биригээр көрзе эки-дир. Алдан хире шээр, үш баш мыйыстыг бода мал дыг кооперативти кандыг кооператив дээрил?! Ооң орнунга арат ажыл-агыйы диртип органы дээре ышкаштыр. Моон соңгаар бо бодалдарымның шынын, мегезин чоорту хынап көөр мен.

Кооператививистиң малының кажаазын кышка шагда-ла белеткеп алган бис. Ам сиген ажаарынга ажыглаар кывар-чаар материалдар тывылбас, оозу-ла кончуг-дур.

Дакчыт ОНДАР.
Иштии-Хем суур.

ПРЕЗИДЕНТ ХҮЛЭЭП АЛГАН

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак РосИТА-СЧТА-ның Алтай Республика болгаш Тыва Республика талазы-биле корреспондентизи С. С. Темеевти ооң дилээни-биле бо чылдың июль 28-те хүлээп алган.

РосИТА-СЧТА-ның чаа томуйлаткан корреспондентизинге Ш. Д. Ооржак байыр чедирип, ооң ажылынга чоогаадыкчы чедишкиннериниң күзээн болгаш Тыва Республикада социал-экономиктиг, политиктиг байдал-биле дыннаан таныштырган.

РосИТА-СЧТА-ның корреспунктузун Кызылга чоокку үеде ажыдарының чугулаазын Президент демдеглээн.

Виктор КАРА-САЛ.

Аалчы

СОРУЛГАЗЫ — ТАНЫЖЫП АЛЫРЫ

Июнь 29-та Парлалга бажыңының хуралдаар залынга Алтай болгаш Тыва республикалар талазы-биле РосИТА—СЧТА-ның тускай корреспондентизи Сергей Сараевич Темеев солун, сеткүүл ажылы-биле таныжып келген.

Журналистиң келген кол сорулгазы —Тыва-биле чоок таныжып алыры, Моңа мурнунда Тывага ийи удаа келгеш, Сүт-Хөл, Бии-Хем, Чагытайга чораанын чугаалаан.

Ужуражылга үезинде ол бодунуң харыылап турар айтырыгларының талазы-биле база Алтайда «Алтайның Чолмоны» (Звезда Алтая) национал солуннуң ажыл, амыдыралының дугайында делгеренгей чугаалаан.

Эң-не солун чүүл — «Алтайның Чолмоны» солуннуң коллективи август айда Мөңгүн-Тайганы таварып, «Шын» солуннуң коллективинге аалдап келирин база дыннаткан.

Бистиң корр.

Спортчу медээлер

БУТ БӨМБҮҮ

ТР-ниң Күш-культура болгаш туризм талазы-биле күрүне комитеди доктааткан чурум езугаар бут бөмбүүнге бирги чер база ТР-ниң кубогу дээш маргылдааларны бо чылын эрттирерин көрген. Зона аайы-биле шилилге маргылдаалар август 1-2-3 хүннеринде хаа-угла чер-черлерге (Хову-Аксы, Туран, Кызыл-Мажалык, Кызыл) болур. Командаларны 1 зонада-ла үш-дөрт кылдыр үскен.

Бир болгаш ийиги черни ээлээн командаларның аразынга түңнел оюннар Туран хоорайга сентябрь 24—28 хүннеринде эртер.

А ТР-ниң кубогу дээш маргылдааның чартык-түңнел болгаш түңнел оюннары октябрь 11-12 хүннеринде Кызыл хоорайга эртер кылдыр үелгеде айыткан.

ЧА АДАРЫ

Санкт-Петербург хоорайга эрткен Россия чемпионадынга киришкен бистиң чадыкчыларывыстан олимпийжи Елена Тутатчикова моңгүн медальды чаалап алган. Оон-биле кады август 20-де Канаданың Сиэтл хоорайга болур делегей чемпионадынче киржир эргени ол чаалап алган.

Владимир Чаламба оолдар аразындан эң шыырак сес адыгжының санынче кирген. Ча адарының деңнели-биле көөр чүве болза, бо база багай эвес чедишкин.

БОКС

Олимпий чемпиону Великтон Баранниковтуң адынга тураскааткан «Байкал» делегей чергелиг турниоге киржип чораан бистиң боксерларывыстан Мерген Монгуш бирги черни, а Родион Хертек ийиги черни ээлээн.

Кац-оол САТ.

Тыва Республиканың парлалгазының күрүне системазын чаартыр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

1997 чылдың июнь 24. № 277. Кызыл хоорай.

Экономиктиг эң-не парын байдал турза-даа, парлалга продукциязын бүдүрүп үндүреринің, оны сайгарарының хомчээли, бүдүрүлге көргүзүглери, солуннарның, соткүүлдерниң тиражы элээн кызырылган-даа болза, Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле күркомитеди, ооң удуртулгазында албан черлери өредилге, эртем болгаш уран чогаал литературазын, солуннарны, сеткүүлдерни парлап үндүрер талазы-биле сөөлгү беш чыл дургузында идепкейлиг ажылдаан. Чүгле помнарны безин 217 аттыг кылдыр парлап үндүрген. Республиканың политиклеп амыдыралын демократчыдыр, ажык-чарлыг болдурганының байдалдарында чаңыс-даа солун хагдынмаан, харын чаа солуннар, сеткүүлдер тургустунуп келген. Массалыг информация чепсектериниң саны дөртен чоокшулай берген.

Тываның полиграфистериниң тодаргай болгаш таарыштыр эде тургустунган ажылын демдеглээр апаар. Республика типографиязы 1996 чылда 117 миллион рубльдүн орулгазын алган. Ном продукциязын парлаар план 125 хуу, солуннарны—115 хуу күүсеттинген. Парлалга продукциязын бүдүрер талазы-биле адаанажылга эгелээн.

Тыва Республиканың парлалгазының күрүне системазынга республиканың 6, кожууннар аразының 4 солуннары, 3 журнал, ном үндүрер чер, республика типографиязы болгаш кожууннар аразының 4 типографиялары кирип турар. Экономиктиг кризистиң чидигленгениниң болгаш солуннар, сеткүүлдер редакцияларын, ном үндүрер черни чедир акшаландырааш келгениниң үржуунда берге байдал парлалганың күрүне системазында тургустунган. Республика болгаш кожууннар аразының солуннарының тиражы дыка кызырылган, уран чогаал, өредилге болгаш методиктиг литература чыл хире үеде парлаттынмаан турар. Солуннар редакциялары республика типографиязы-биле сан-хөө саналгыларын чогуур үеэзинде кылбайн келгени солуннарны парлаар графиктиң үстүрүнде ховар эвес чедирип турган.

Россияның хөй девискээрлериндe ышкаш, республика парлалгазының күрүне системазы карылгалыг болуп турар. 1996 чылда бүгү редакцияларның орулгалары 1523,4 млн. рубль, чарыгдалдары 6606,5 млн. рубль, карылгалары 5083,1 млн. рубль четкен. Парлалганың бүгү системазынга бюджет акшахөрелгелериниң пиити хемчээли 76,9 хуу болган. Ылаңгыя кожууннар аразының солуннарында болгаш республика сеткүүлдериниң акшаны бээриниң пиити хемчээли улуг болуп турар. Чарлалардан болгаш чагыдылгадан кирген орулганың пиити хемчээли 22,8 хуудан ажыг эвес.

Ном парлаарының хөрээ мунгаталышкынның байдалга таварышкан. Компьютер технологиязынче чоорту шилчиириниң ирелериин хилис эрттирикена, ажыглавааны, бичежек типографияны садып албааны, ном продукциязын парлаарын 1997 чылда соксадырынга чедирген.

Кадрларны чаартырының болгаш чогаадыкчы коллективтериниң профессионал деңнелин белдериниң айтырыы шыңгыы болуп хевээр артышаан, журналистерни, ылаңгыя аныяк журналистерни белеткевейн келгени паолаттынган материалдарының шынарынга болгаш утказынга таарымчалыг салдарны дорту-биле чедирбейн турар. Азырадыкчы хөөн солуннар удуртукчуларының хөй нуруузунда бар болгаш синиткекени сайгарлыкчы чоорту кылырынга оларны амга-чедир өөретпээн. Ооң ыңай, таптаашкынныг — догматиктиг бодаашкыдан хөй журналистер ам-даа хосталбаан болгаш боттуг амыдыралда чаа үүлдүн өзүмнерин олар эскербейн, түннештирбейн турар. Солуннарның чамдык редакцияларында күш-ажылдың ыңаылга-чуруму чавыс, ону үк удуртукчулар боттары безин кижизы-биле хажылын турар.

Республика типографиязы база парын байдалга таварышкан. 1924 чылда туттунган типографияның шин бажыңы үреливиинде байдалче кирген. Ооң кол цехтери күш-ажыл камгалалының, ооал-ондак чок ажылдаарының негелделериниге дүүшпес болу бергеи кызыы болгаш ажылдаарынга таарымча чок өрээлдерде туруп турар. Технологтуг дериишкиннериниң кол көрээ бодунуң хуусаазын ажылдаа каапкан болгаш мораль база күчү талазы-биле эргижирээн, бүдүрүлгеден уштунган болгаш артык кезектер-биле хандыртынмайн турар.

Чаа типографияның тудуу 1983 чылда Кызыл хоорайга эгелээн турган. Бүдүрүлге болгаш административтиг корпустарны, харылзаа шугумнарын тургускан. Ынчалзажок техниктиг шиитпирлер тудуг эгелээнден бээр үеде эртем-техниктиг деңнилгениң негелделериниге дүүшпейн барган. Төлевилелди пйя катап эде көргеи. 1995 чылда өөредилге болгаш уругларны помнарын парлаарының эргежок чугулазы-биле холбаш тыр Полиграфияның эртемшинчилел институдунуң күртөлевилел чериниң ажылчын төлевилелиниң технологтуг кезээн эде дугуржуру акшаландырыышкын чок болган уржүүнде чедип алдынмаан.

Парлалга продукциязын кылып үндүреринің компьютер технологиязынче шилчиирин, ооң шынарын бедиерин, бүдүрүп турар продукцияның чарыгдалдарын болгаш бот-үнезин шиитпирлиг чиигедирин, чарлалардан, чагыдылгадан орулгаларны көвүдедирин, рынок экономиказының байдалдарында ажылдан шыдаар чогаадыкчы кадрларны белеткээрин парлалганың күрүне системазының чаартылгазы неген турар. «Россия Федерациязының чепсектерин болгаш ном парлалгазын күрүнеден деткиир дугайында» федералдыг хоойлунуң негелделериниге дүүштүр солуннар болгаш сеткүүлдер редакцияларының акша дотациязын кызырар сорулга-биле күштүг чамдык үндүрүлгелерде оларны хостаары эргежок чугула.

Үстүнде демдеглеттинген үүлдерни барымдаалан көрбүшаан, Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Парлалгага сайгарлыкчы чорукту (бизнести) ханызы-биле шиңгээдип алырын, таптаалышкынныг азыраадыкчы хөөнүү сагыш-сеткил психологиязын доп-дораан ажыл эртерин, бодунуң сан-хөө ажыл-чорудулгазынга дотация алыр чаржыныг байдалдан бот-хандыртынышкынче кезектен киирерин Тывада социал-экономиктиг амгы байдал, «Экономиктиг кризистен республиканы уштур болгаш 1997—2001 чылдарда ооң быжыг турушту хөгжүлдезин хандырар талазы-биле Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының ажыл-чорудулгазын бедидип турары-дыр. 1948 чылдың декабрь 10-да хүлээп алдынган Кижи эргелериниң Бүгү-нинин декларациязында мынчаар айыткан: «Чоннуң тура-соруу болза, чазактың эрге-чагыргазының үндезини болур ужурлуг; Ие-үелерде болур, болгаш мге эвес соңгулдаларга ол тура-сорук илергейлеттинер, ынчаарга ук соңгулдаларны бүгү-нинин болгаш деп соңгулда эргезинге үндезилеп, чажыт бадылаашкынның аргазы-биле азы бадылаашкынның хостуун хандырар деп ужурдузалыг хевирлериниң аргазы-биле чоруткан турар ужурлуг».

Россия Федерациязының Күрүне Думазының ийиги чыыжының депутаттарының, Россия Федерациязының Президентизиниң болгаш Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле эрткен соңгулда кампаниялары болза, Россияның демократтыг чаа соңгулда системазының тургустунганын бадыткан көргүскен. Чогум-на оларның дузазы-биле Россияда күрүне болгаш ниитилел амыдыралын демократчыдарының чорудулгалары федералдыг, девискээр болгаш тус чер деңнелдериниде идепкейлиг хөгжүп турар. Хамаатыларның эң-не хөй нуруузу соңгулдаларны оларга хамааржыр эрге-чагырганың дорт илергейлээшкини кылдыр хүлээп көрген. Соңгулдаларны соңгулда комиссияларының белеткээри болгаш эрттирери—ол дээрге, дыка нарын болгаш чымыштыг база күрүне ужур-дузалыг кампания-дыр. Соңгулдаларны белеткээринге база эрттиреринге коллегиалдыг болгаш хамаарышпас органнарны — соңгулда комиссияларын тургузары дээрге-ле, соңгулда чорудулгазын чазыг чок эрттиреринің эң-не демократтыг аргазы болу берген. Соңгулда хоойлузун шын бот-тандырын турарын ол комиссиялар бирги эөлчегде хайгаараар, контрольдаар хүлээлгелиг. Ындыг бүрүн эрге-гени оларга соңгулда хоойлужудулгазы тывыскан.

Соңгулда комиссияларының эрге-байдалын тодаргайлаан үндезиннериниң бирээзи болза, коллегиалдыг органнар болур ол комиссиларны организастаарының база оларның ажыл-чорудулгазының принциви-дир. Ук принцип Россия Федерациязында соңгулда комиссияларының бүгү системазының ажыл-чорудулгазын организастаарынга бир демей хамааржыр. Боттарының ажылын эрге-чагырга органнарындан хамаарылга чокка чорудар коллегиалдыг органнар болур чаа хевириниң соңгулда комиссияларын тургузарынга арганы хүлээп алдынган нормативтиг эрге-хоойлу актылары берип турар. Соңгулда комиссияларының шиитпирлерин совет үеде эрге-чагырга органнарыбиле сүмележип турган, хүлээп ап турган болгай. Соңгулда комиссиялары ам үүгле хоойлуга чагыртырын, соңгулда хоойлузун удуртулга болдурарын база катап демдеглээри артык эвес. Ынчаарга соңгулда комиссиязының чамдык кежигүнпери азы кежигүнү хөй нуруузунуң шиитпири азы санал-опалы-биле чөпшээрешпес болза, олар онза бодалын илергейлээр эргелиг, ук бодалды соңгулда комиссиязының даргазы үстүнде турар соңгулда комиссиязынга үш хонук хуусаада, а соңгулдалар хүвүнде — доп-дораан дыңнадыр ужурлуг. Ындыг чурум мооң мурнунда соңгулда хоойлузунга турбаан. Бодунуң онза бодалын илергейлээр эрге болгаш арга — ол дээрге, соңгулда комиссиязының кежигүн бүрүзүнүң бот-тускайлаң болгаш хамаарышпас болурунуң демократтыг магадыалы-дыр. Ук магадылал болза, хоойлуга чиреи-биле дүүштүр шиитпирлерни хүлээп алыры дээш бүгү комиссияның харысалгазын бедидип турар. Комиссияның бадылаар эргелиг кежигүнпери болза, ук комиссияның эрге-хүлээлгелеринге хамааржыр айтырыглар талазыбиле шиитпирлерни хүлээп алырынга киржир, адаанда турар комиссияларның ажылын үстүнде турар комиссия даргазының даалгазы-биле хынаар, ооң иштинде сан-хөөге хамаарышкан айтырыглар талазы-биле хыналдаларны чорудар эргелиг. Соңгулда комиссияларының ажылын организастаар чорудулгада коллегиалдыг чоруктуң принциви болза, хамаарышпас болгаш партиядан (политикадан) дашкаар күрүне органнарының соңгулда комиссияларының онзагай эрге-байдалын илергейлеп турар. Соңгулда комиссияларының кежигүннериниң саны шиитпирлер хүлээп алырынга четчир турда, соңгулда комиссияларының хуралдарынга шиитпирлерни хүлээп алыры-биле ол принцип хоолаалыг болуп турар. Соңгулда комиссияларының ажылының хоойлуда көрдүнген ажык-чарлыг чоруунуң призциви болза, соңгулда комиссияларының ажыл-чорудулгазын организастаарынга хамаарыштыр эң чугула нөгелделериниң бирээзи болуп, күрүненің болгаш тус черниң ажыл-херектерин эргелеп башкарарынга хамаатыларның болгаш оларның хөй-ниити каттыжыышкыннарының боттуу-биле киржирин калбартырынче, соңгулда комиссияларының ажыл-чорудулгазынга хөй-ниити коңтролюн боттандырарынче угланган. Ажык-чарлыг чоруктуң принципин боттандырры соңгулдалар дугайында нормативтиг эрге-хоойлу актыларын ажылдан кылыр база хүлээп алыр талазыбиле күрүне эрге-чагырганың органнарының ажыл-чорудулгазының дугайында медээлерни хамаатыларны хостуг алырын хандырарының эргежок чугулазынга үндезилеттинген.

Ажык-чарлыг чорук херек кырында чүл дээрге, соңгулда комиссиялары боттарының хүлээлгелерин ажылыбиле боттандырары, ол дугайында медээлерни хөй-ниитиге, хамыктың мурнунда соңгукчуларга моондак чокка бээри-дир. Улаы тодаргайлаарга, бирээде, кандидаттар болгаш оларның бүзүреттиргеи кижилери, соңгулда каттыжыышкыннарының, соңгукчуларның эгелекчи бөлүктериниң, массалыг информация чепсектериниң төлээлекчилери болгаш хайгааракчылар хамаарышкан соңгулда комиссияларының ажылының хоойлуда көрдүнген ажык-чарлыг чоруунуң призциви болза, соңгулда комиссияларының ажыл-чорудулгазын организастаарынга хамаарыштыр эң чугула нөгелделериниң бирээзи болуп, күрүненің болгаш тус черниң ажыл-херектерин эргелеп башкарарынга хамаатыларның болгаш оларның хөй-ниити каттыжыышкыннарының боттуу-биле киржирин калбартырынче, соңгулда комиссияларының ажыл-чорудулгазынга хөй-ниити коңтролюн боттандырарынче угланган. Ажык-чарлыг чоруктуң принципин боттандырры соңгулдалар дугайында нормативтиг эрге-хоойлу актыларын ажылдан кылыр база хүлээп алыр талазыбиле күрүне эрге-чагырганың органнарының ажыл-чорудулгазының дугайында медээлерни хамаатыларны хостуг алырын хандырарының эргежок чугулазынга үндезилеттинген.

Ажык-чарлыг чорук херек кырында чүл дээрге, соңгулда комиссиялары боттарының хүлээлгелерин ажылыбиле боттандырары, ол дугайында медээлерни хөй-ниитиге, хамыктың мурнунда соңгукчуларга моондак чокка бээри-дир. Улаы тодаргайлаарга, бирээде, кандидаттар болгаш оларның бүзүреттиргеи кижилери, соңгулда каттыжыышкыннарының, соңгукчуларның эгелекчи бөлүктериниң, массалыг информация чепсектериниң төлээлекчилери болгаш хайгааракчылар хамаарышкан соңгулда комиссияларының шиитпирлерин хүлээп алыры дээш бүгү комиссияның харысалгазын бедидип турар. Комиссияның бадылаар эргелиг кежигүннери болза, ук комиссияның эрге-хүлээлгелеринге хамааржыр айтырыглар талазыбиле шиитпирлерни хүлээп алыры-биле комиссия кежигүннеринге немелде эргелерни хамаатыларның соңгулда эргелериниң магадылалдарының дугайында: Федералдыг хоойлузунуң 12 үүлүнүң дөртү кезээ-биле тывыскан. Чижээ, соңгулда комиссияларының кежигүннери боттарының бүрүн эргелериниң хуусаазы төнгүже чедир албан-дужаалыдаа оларны томуйлаан органныг шиитпири-биле үүгле бөгүн таварылгаларда хостаткан турун болур, а тодаргайлаарга, бирээде, комиссия кежигүнүнүң бижимел билдириишкиннинде илергейлээн бодунуң эгелээшкини-биле, ийиде, Россия Федерациязының хамаатызы эргезин комиссия кежигүнү чидиргеи таварылгада, уште, комиссия кежигүнүнге хамаарыштыр судтуң ону буруудаткан шииткели хоойлу езугаар күштүг болган таварылгада, дөртте, комиссия кежигүнү ажылдаар шинээ чок азы ажылдаар шинээ кызыгаарлыг деп судтуң хоойлу езугаар күштүг болган шиитпири-биле санаан азы өлгеи деп чарлаан таварылгада, беште, соңгулда комиссиязының кежигүнү мөчээн таварылгада. Оон ыңай, участоктуң соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнүп ооң бүрүн эргелериниң хуусаазы доозулгуже чедир администрация чериниң (ажыл берикчизиниң) эгелээшкини-биле ажылдан үндүрүп болбас азы ооң чөпшээрежилгези чокка өске ажылче шилчитпес, а соңгулдаларны белеткээр база эрттирер үеде хамаарышкан чериниң прокурорунуң чөпшээрежилгези чокка кеземче харысалгазынга киирбес, суд чуруму-биле онаар административтиг хемчеглерге таварыштырып болбас.

Амгы соңгулда комиссиялары — ол дээрге тодаргай соңгулдаларга хамаарыштыр анаа-ла тургускан хөй-ниити структуралары эвес, а профессионалдыг үндезинге тургустунган бүрүн эргелиг органнар-дыр. Ынчаарга комиссияларның хуралдарынга кажан хомудалдары, билдириишкиннери чугаалажып көрүп турда, соңуургалдыг талаларның төлээлекчилери олуржур база эргелиг деп, соңгулда хоойлужудулгазында айыткан. Ындыг-даа болза, соңгулда хоойлужудулгазы-биле көрдүнген эргелериниң хемчээлинге соңгулда комиссиялары шиитпирлерни бот-тускайлаң хүлээп алыр болгаш оларга ыйыышкынны азы соора медээ бээрин чайладыр төлээде, комиссиялар хуралдарынга кандидаттарны, оларның бүзүреттиргеи кижилерин, соңгулда каттыжыышкыннарының, блоктарының, соңгукчуларның эгелекчи бөлүктериниң, массалыг информация чепсектериниң төлээлекчилерин, соңуургалдыг талаларның төлээлеттиргеи кижилерин олуруштурарының тодаргай механизми база бар. Чүге дээрге, соңгулда комиссиялары болза, хамаарышпас органнар болуп турарын демдеглээр апаар. Ындыг чурум болза, соңгулда комиссияларының чогумчалыг ажылдаарын хандырарынче угланган. Тодаргайлаарга, комиссиялар хуралдарынга анаа-ла төлээлекчилер эвес, а соңгулда каттыжыышкыннарының, блоктарының, соңгукчуларның эгелекчи бөлүктериниң, массалыг информация чепсектериниң шиитпири-биле чоруткан тускай шынызылгалыг төлээлекчилер азы хайгааракчылар олуржур ужурлуг. «Массалыг информация чепсектериниң дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузунуң 48 үүлүнүге дүүштүр журналистер соңгулда комиссияларынга, оларның хуралдарынга баар кылдыр томуйлаттырган азы бүзүреттиргеи болур. Хоойлу-биле көрдүнген күрүне азы шериг чажыдын, а ол ышкаш хөй-ниитиниң мөзү-шынар байдалын камгалаар сорулга-биле соңгулда комиссиялары чамдык таварылгаларда хааглыг хуралдарны эрттирер дугайында шиитпирни хүлээп алыр эргелиг.

Соңгулда комиссияларының шиитпирлерин чогуур федералдыг хоойлуларда, күрүне эрге-чагырганың төлээлекчилерлиг (хоойлужудулга) органнарының, нормативтиг эрге-хоойлу актыларында айыткан хуусаалларда парлалгага чарлаар. Комиссияларның ажыл-чорудулгазының кол айтырыгларының, соңгулда кампаниязының эрге-хоойлу таарыштырылгазының болгаш сан-хөө хандырылгазының талазы-биле соңгулда комиссиларының удуртукчулары болгаш кежигүнери радио, телевидение дамчыштыр тайылбырны бээр, солуннарга чүүлдерни бижиир хүлээлгелиг.

Соңгулданың комиссиялары чедиишкинниг ажылдар төлээде, оларның бүгү кежигүннериниң эргежок чугула ийи шынар негелдинип турар. Бирээде, ажылдан билири, ийиде, шимчеттир-тудунгур болуру. Соңгулда комиссияларының соңгулда хоойлужудулгазы-биле көрдүнген бүгү ажыл-чорудулгазы болгаш шиитпирлери кол сорулгага—хостуг, демократтыг соңгулдаларны белеткээр база эрттирер үеде Россия Федерациязының, Тыва Республиканың хамаатыларының соңгулда эргелерин хандырарынга чагырткан турар ужурлуг.

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязы, девискээрлериниң (кожууннарның, хоорайларның) соңгулда комиссиялары, участоктарның хөй санныг комиссиялары соңгулдаларны белеткээрин база эрттиреринде хандырар. Хөй-ниити каттыжыышкыннарының, тус черниң бот-башкарылгазының соңгулдалыг органнарының, соңгукчуларның ажылдан, албан эрттирип, өөренип, чурттан турар черлерининң аайы-биле хуралдарының санал-опалдарын барымдаалан көргеш, соңгулда комиссияларының составын тургузар. Соңгулда комиссияларының кежигүнериниң хөй нуруузу сөөлгү чылдарда соңгулда кампанияларын белеткээринге база эрттиреринге киришкен болгаш эргежок чугула дуржулга оларда бар. Комиссия кежигүннериниң ак сеткилдиг болгаш бедик харыысалгалыг ажылын болур-чогууру-биле үнелеп көрген. Чижээ, федералдыг соңгулдаларны, Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларын белеткээр база эрттирер талазыбиле ак сеткилдиг ажылдааны, бо чугула херекке киирген улуг үлүү дээш Сүт-Хөл кожуунуң дезискээ соңгулда комиссиязының даргазы Д. Д. Дүлүшке, Кызыл хоорайның участок соңгулда комиссиязының даргазы Б. Ф. Андросовка өөрүп четтириишкинни Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязы чарлаан. Хоойлужудулга эрге-чагырганың органнарынга ачы-хавыяалары болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылдааны дээш «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты Тө-ниң Төп соңгулда комиссиязының даргазы Н. А. Ондарга тыыскан. Тыва Республиканың Президентизиниң Хүндүлел бижин-биле ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязының кежигүнү Д. К. Долзатмааны, Каа-Хем кожуун чагырганың херектер башкарыкчызы Л. Д. Костенкону, ол кожуун чагырганың килдис эргелекчизи Н. А. Сатаеваны, Тожу кожуун чагырганың херектер башкарыкчызы В. Б. Магданы, а Тыва Республиканың «Шылгарангай куш-ажыл дээш» медалы-биле бо одурулгаларны авторун шаңнаан.

Эң-не хөй санныг комиссиялар болза, участоктарның соңгулда комиссиялары болганда, оларның ажылынче онаа кичээнгейни ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязы угландырын келген болгаш моон соңгаар-даа угландыраар апаар. Участоктарның соңгулда комиссияларынга, оларның даргаларынга, ылаңгыя секретарларынга, кежигүннеринге практиктиг дузаны чедирери, оларны доктаамал өөредири эргежок чугула. Соңгулдаларны белеткээри, эрттирери чедиишкиниг болуру хамыктың мурнунда участоктарның соңгулда комиссияларының ажылындан улуу-биле хамааржыр болгай.

Моон мурнунда бистиң республикага болган соңгулдалар ниитизи-биле эки түүнелдиг эрткен-даа болза, чамдык участок комиссияларының ажылынга четпестер тургаын демдеглээр херек. Чижээ, Улуг-Хем кожуунуң Хайыракан суурда, Кызыл кожуунуң Сукпакта соңгулданың участок комиссиялары эрткен соңгулдаларның үеэзинде хамаатыларның соңгулда эргелерин долу хемчээлдин-биле хандырын шыдаваан.

Тыва Республиканың соңгукчулары күрүне тургузуунуң болгаш соңгулда хоойлужудулгазының талазыбиле боттарының билиив болгаш дуржулгазын бедиткенин сеткил ханыышкыныбиле демдеглээр апаар. Күрүненің херектерин эргелеп башкарарынга дорту-биле киржир аргаларын, эргелерин олар ханызы-биле билиир турар. 1997 чылда бистиң мурнувуста чымыштыг улуг ажылдар туруп турар. Ол дээрге, Тыва Республиканың Дээди Хуралының, чер-черниң төлээлекчилер Хуралдарының депутаттарының, тус чер чагырганың даргаларының соңгулдаларын бо чылдың декабрьда эрттирери-дир. Бо ажыл дээрге, улуг күжениишкиннерни, мергежилди, бедик харыысалганы болгаш организастыг чорукту соңгулданың бүгү комиссияларының кежигүннериниң неген турар. Ынчангаш соңгулда комиссияларының ажыл-чорудулгазын тус черниң бот-башкарылга органнарының күжениишкиннери-биле холбаштырары, соңгулдаларга белеткелдиг болгаш оларны эрттиреринің үеэзинде хамаатыларның бот-идепкейлиин бедидери эргежок чугула. Бо бүгү ажылда кол үүл хоойлуга чигези-биле дүүштүр хамаатыларның соңгулда эргелерин хандырары, соңгулда системазын улам ыңай демократчыдарынга идигни чайгылыш чокка бээри болуп.

Чоокшулан келген соңгулда кампаниязын республикада соңгулда комиссиялары чедиишкиниг белеткеп, организастыг эрттирип шыдаар дээзинге чигзиниишкин чок.

Кара-Сал БУДУК-ООЛ,
Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының харыысалгалыг секретары

Соңгулдаларга уткуштур

ЧУГУЛА КАМПАНИЯ УДАВАС ЭГЕЛЭЭР

Төлээлекчилериниң тус чер Хуралдарының депутаттарының, тус чер чагырганың даргаларының болгаш Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутаттарының соңгулдалары 1997 чылдың декабрьда болуп эртер.

Шак ындыг деңге эртер соңгулдаларны чорудары — төлээлекчилериг демократияның үндезини-дир. Соңгулдаларны чогуур үеэзинде чарлаары күрүне эрге-чагырганың органнарынга база тус чер бот-башкарылга органнарынга хамаатыларның соңгуур болгаш соңгуттурар конституциялыг эргелерин хандырын турар. Референдумнар болгаш хостуг соңгулдалар болза, чоннуң эргэчагыргазының дорт дээдэ илергейлээшкини болур деп, Россия Федерациязының Конституциязында доктааткан. Соңгулдалар дээрге күрүне эрге-чагырганың органнарының болгаш тус чер бот-башкарылга органнарының ажыл-чорудулгазын хамаатыларның хынаарының эң чугула хевири-дир. Күрүне эрге-чагырганың органнарының болгаш тус чер бот-башкарылга органнарының депутаттарын, албан-дужаалдыг кижилерин соңгуур — ол дээрге, чоннуң мурнунда күрүне органнарының харысалгазын бедидип турары-дыр. 1948 чылдың декабрь 10-да хүлээп алдынган Кижи эргелериниң Бүгү-нинин декларациязында мынчаар айыткан: «Чоннуң тура-соруу болза, чазактың эрге-чагырганың үндезини болур ужурлуг; Ие-үелерде болур, болгаш мге эвес соңгулдаларга ол тура-сорук илергейлеттинер, ынчаарга ук соңгулдаларны бүгү-нинин болгаш деп соңгулда эргезинге үндезилеп, чажыт бадылаашкынның аргазы-биле азы бадылаашкынның хостуун хандырар деп ужурдузалыг хевирлериниң аргазы-биле чоруткан турар ужурлуг».

Россия Федерациязының Күрүне Думазының ийиги чыыжының депутаттарының, Россия Федерациязының Президентизиниң болгаш Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле эрткен соңгулда кампаниялары болза, Россияның демократтыг чаа соңгулда системазының тургустунганын бадыткан көргүскен. Чогум-на оларның дузазы-биле Россияда күрүне болгаш ниитилел амыдыралын демократчыдарының чорудулгалары федералдыг, девискээр болгаш тус чер деңнелдериниде идепкейлиг хөгжүп турар. Хамаатыларның эң-не хөй нуруузу соңгулдаларны оларга хамааржыр эрге-чагырганың дорт илергейлээшкини кылдыр хүлээп көрген. Соңгулдаларны соңгулда комиссияларының белеткээри болгаш эрттирери—ол дээрге, дыка нарын болгаш чымыштыг база күрүне ужур-дузалыг кампания-дыр. Соңгулдаларны белеткээринге база эрттиреринге коллегиалдыг болгаш хамаарышпас органнарны — соңгулда комиссияларын тургузары дээрге-ле, соңгулда чорудулгазын чазыг чок эрттиреринің эң-не демократтыг аргазы болу берген. Соңгулда хоойлузун шын бот-тандырын турарын ол комиссиялар бирги эөлчегде хайгаараар, контрольдаар хүлээлгелиг. Ындыг бүрүн эрге-гени оларга соңгулда хоойлужудулгазы тывыскан.

Соңгулда комиссияларының эрге-байдалын тодаргайлаан үндезиннериниң бирээзи болза, коллегиалдыг органнар болур ол комиссиларны организастаарының база оларның ажыл-чорудулгазының принциви-дир. Ук принцип Россия Федерациязында соңгулда комиссияларының бүгү системазының ажыл-чорудулгазын организастаарынга бир демей хамааржыр. Боттарының ажылын эрге-чагырга органнарындан хамаарылга чокка чорудар коллегиалдыг органнар болур чаа хевириниң соңгулда комиссияларын тургузарынга арганы хүлээп алдынган нормативтиг эрге-хоойлу актылары берип турар. Соңгулда комиссияларының шиитпирлерин совет үеде эрге-чагырга органнарыбиле сүмележип турган, хүлээп ап турган болгай. Соңгулда комиссиялары ам үүгле хоойлуга чагыртырын, соңгулда хоойлузун удуртулга болдурарын база катап демдеглээри артык эвес. Ынчаарга соңгулда комиссиязының чамдык кежигүннери азы кежигүнү хөй нуруузунуң шиитпири азы санал-опалы-биле чөпшээрешпес болза, олар онза бодалын илергейлээр эргелиг, ук бодалды соңгулда комиссиязының даргазы үстүнде турар соңгулда комиссиязынга үш хонук хуусаада, а соңгулдалар хүвүнде — доп-дораан дыңнадыр ужурлуг. Ындыг чурум мооң мурнунда соңгулда хоойлузунга турбаан. Бодунуң онза бодалын илергейлээр эрге болгаш арга — ол дээрге, соңгулда комиссиязының кежигүн бүрүзүнүң бот-тускайлаң болгаш хамаарышпас болурунуң демократтыг магадылалы-дыр. Ук магадылал болза, хоойлуга чиреи-биле дүүштүр шиитпирлерни хүлээп алыры дээш бүгү комиссияның харысалгазын бедидип турар. Комиссияның бадылаар эргелиг кежигүннери болза, ук комиссияның эрге-хүлээлгелеринге хамааржыр айтырыглар талазыбиле шиитпирлерни хүлээп алыры-биле комиссия кежигүннеринге немелде эргелерни хамаатыларның соңгулда эргелериниң магадылалдарының дугайында: Федералдыг хоойлузунуң 12 үүлүнүң дөртү кезээ-биле тывыскан. Чижээ, соңгулда комиссияларының кежигүннери боттарының бүрүн эргелериниң хуусаазы төнгүже чедир албан-дужаалыдаа оларны томуйлаан органныг шиитпири-биле үүгле бөгүн таварылгаларда хостаткан турун болур, а тодаргайлаарга, бирээде, комиссия кежигүнүнүң бижимел билдириишкиннинде илергейлээн бодунуң эгелээшкини-биле, ийиде, Россия Федерациязының хамаатызы эргезин комиссия кежигүнү чидиргеи таварылгада, уште, комиссия кежигүнүнге хамаарыштыр судтуң ону буруудаткан шииткели хоойлу езугаар күштүг болган таварылгада, дөртте, комиссия кежигүнү ажылдаар шинээ чок азы ажылдаар шинээ кызыгаарлыг деп судтуң хоойлу езугаар күштүг болган шиитпири-биле санаан азы өлгеи деп чарлаан таварылгада, беште, соңгулда комиссиязының кежигүнү мөчээн таварылгада. Оон ыңай, участоктуң соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнүп ооң бүрүн эргелериниң хуусаазы доозулгуже чедир администрация чериниң (ажыл берикчизиниң) эгелээшкини-биле ажылдан үндүрүп болбас азы ооң чөпшээрежилгези чокка өске ажылче шилчитпес, а соңгулдаларны белеткээр база эрттирер үеде хамаарышкан чериниң прокурорунуң чөпшээрежилгези чокка кеземче харысалгазынга киирбес, суд чуруму-биле онаар административтиг хемчеглерге таварыштырып болбас.

Амгы соңгулда комиссиялары — ол дээрге тодаргай соңгулдаларга хамаарыштыр анаа-ла тургускан хөй-ниити структуралары эвес, а профессионалдыг үндезинге тургустунган бүрүн эргелиг органнар-дыр. Ынчаарга комиссияларның хуралдарынга кажан хомудалдары, билдириишкиннери чугаалажып көрүп турда, соңуургалдыг талаларның төлээлекчилери олуржур база эргелиг деп, соңгулда хоойлужудулгазында айыткан. Ындыг-даа болза, соңгулда хоойлужудулгазы-биле көрдүнген эргелериниң хемчээлинге соңгулда комиссиялары шиитпирлерни бот-тускайлаң хүлээп алыр болгаш оларга ыйыышкынны азы соора медээ бээрин чайладыр төлээде, комиссиялар хуралдарынга кандидаттарны, оларның бүзүреттиргеи кижилерин, соңгулда каттыжыышкыннарының, блоктарының, соңгукчуларның эгелекчи бөлүктериниң, массалыг информация чепсектериниң төлээлекчилерин, соңуургалдыг талаларның төлээлеттиргеи кижилерин олуруштурарының тодаргай механизми база бар. Чүге дээрге, соңгулда комиссиялары болза, хамаарышпас органнар болуп турарын демдеглээр апаар. Ындыг чурум болза, соңгулда комиссияларының чогумчалыг ажылдаарын хандырарынче угланган. Тодаргайлаарга, комиссиялар хуралдарынга анаа-ла төлээлекчилер эвес, а соңгулда каттыжыышкыннарының, блоктарының, соңгукчуларның эгелекчи бөлүктериниң, массалыг информация чепсектериниң шиитпири-биле чоруткан тускай шынызылгалыг төлээлекчилер азы хайгааракчылар олуржур ужурлуг. «Массалыг информация чепсектериниң дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузунуң 48 үүлүнүге дүүштүр журналистер соңгулда комиссияларынга, оларның хуралдарынга баар кылдыр томуйлаттырган азы бүзүреттиргеи болур. Хоойлу-биле көрдүнген күрүне азы шериг чажыдын, а ол ышкаш хөй-ниитиниң мөзү-шынар байдалын камгалаар сорулга-биле соңгулда комиссиялары чамдык таварылгаларда хааглыг хуралдарны эрттирер дугайында шиитпирни хүлээп алыр эргелиг.

Соңгулда комиссияларының шиитпирлерин чогуур федералдыг хоойлуларда, күрүне эрге-чагырганың төлээлекчилерлиг (хоойлужудулга) органнарының, нормативтиг эрге-хоойлу актыларында айыткан хуусаалларда парлалгага чарлаар. Комиссияларның ажыл-чорудулгазының кол айтырыгларының, соңгулда кампаниязының эрге-хоойлу таарыштырылгазының болгаш сан-хөө хандырылгазының талазы-биле соңгулда комиссиларының удуртукчулары болгаш кежигүнери радио, телевидение дамчыштыр тайылбырны бээр, солуннарга чүүлдерни бижиир хүлээлгелиг.

Соңгулданың комиссиялары чедиишкиниг ажылдар төлээде, оларның бүгү кежигүннериниң эргежок чугула ийи шынар негелдинип турар. Бирээде, ажылдан билири, ийиде, шимчеттир-тудунгур болуру. Соңгулда комиссияларының соңгулда хоойлужудулгазы-биле көрдүнген бүгү ажыл-чорудулгазы болгаш шиитпирлери кол сорулгага—хостуг, демократтыг соңгулдаларны белеткээр база эрттирер үеде Россия Федерациязының, Тыва Республиканың хамаатыларының соңгулда эргелерин хандырарынга чагырткан турар ужурлуг.

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязы, девискээрлериниң (кожууннарның, хоорайларның) соңгулда комиссиялары, участоктарның хөй санныг комиссиялары соңгулдаларны белеткээрин база эрттиреринде хандырар. Хөй-ниити каттыжыышкыннарының, тус черниң бот-башкарылгазының соңгулдалыг органнарының, соңгукчуларның ажылдан, албан эрттирип, өөренип, чурттан турар черлерининң аайы-биле хуралдарының санал-опалдарын барымдаалан көргеш, соңгулда комиссияларының составын тургузар. Соңгулда комиссияларының кежигүнериниң хөй нуруузу сөөлгү чылдарда соңгулда кампанияларын белеткээринге база эрттиреринге киришкен болгаш эргежок чугула дуржулга оларда бар. Комиссия кежигүннериниң ак сеткилдиг болгаш бедик харыысалгалыг

Бойдуста болчум чок

1. ХӨЛЕГЕЛИГ АНЫЯК ДЫТТАР

Июнь айның үшкү декадазында Чаа-Хөл суурга, Шаңчыга четтим, черге, малга хамаарылгазы онзагай кижилерге ужураштым. Экологтуг қызагдалга таварышкаш безин амыдыраарының эптиг талаларын тып алганнар меңээ эң сонуургаңчыг болган.

Кожуун төвүнүң Бедик-Хавак қырында туттунган чурталга бажыңнары, албан черлери, организациялар, қудумчулар болгаш шөлдер чайын изинчиг-ле чорду. Кижи-ле болгаш шыдажыр. Ылаңгыя Терезин ховузунче чоокшулаштыр туттунган тудуг-суурнуң суггады, ногаанчыдылгазы шоолуг-ла эвес. Суг болгаш суггат қызыыда изинчиг, халыыданчыг-даа болбайн канчаар.

Электрилиг энергия-биле ажылдаар суг оруун әлбекшидери-биле суму чагыргазы бо чайын кажангызындан-даа күженишкинниг ажылдап турар. Ынчангаш суггат ажыглалдыг чурталга бажыңнарының картофелиниң сывы, ногаалары алды айның үшкү декадазында-ла үзүктелген. Суггаттыда — сагышсыранчыг эвес.

Чаа-Хөл суурның чамдык өрегелеринге кирер аргалыг болдум. Қызыл хоорайга чоокта эрткен Россияның хостуг хүрешке чемпионадының мөңгүн медалының эдилекчизи Аянның ада-иези Кара-оол, Тамара Сараалардың бажыңына база бардывыс. Моге оолдуң өскен бажыңының огородунче шөйген демир хоолайжыгаштан суг дырыңайдыр, хөлчок әвәәш агып чыдар. Өг-бүленің әр әәзинин ажылгыр болганы ол: бажыңның хүнче, эжикче талазында аныяк дыттарны өстүрүп апкан! Кандыг аргаларны ажыглаарга, ынай шетчигештер дүрген өзүп келгени ол ирги? Өске эш-өөрлеринден ылгалбас оолакты қыжы соок, чайы изиг Чаа-Хөлге канчаар дадыктырып белеткээрге, олимпий оюнналарының, делегей маргылдааларының тергиннериниң аразында мөңгүн медальды чаалап аптар чүве ирги? Аңаа харыы бир черде черле чаштын чыдыр боор.

Изиг-халыында мал-магаңы-биле чайлаглаар, тайгалаар харык-шинээн ажыглавайн-даа турар болза, Тамара биле Кара-оол Сараалар бот-тускайлаң шинээн ышкынмаан улус болду. Шылдыг-шыырак өг-бүленің ажы-төлү күш-ажылга өзүп, рынокту чорудугларына чаңчытып турар янзылыг. Ооң бир бадыткалы болза, Аянның спортка, хостуг хүрешке шылгараңгайы.

2. «ЧЫЛАН ЭРТПЕС ШЫРГАЙ АРЫГ»

Ажыы-биле чугаалаарга, орус, оске-даа нацияларның төлээлери чокта, көдээ школа эртем-билиг чедип алырының чижилгезинге аштырывыдып болур. Дылы, бодалы арыг орус тыва башкының кижизидилгези, белеткели, ажы-чацы төрел чонундан ылгалбас, колдуунда дөмейле тыва болуп артып калыр. Чаа-Хөл ортумак школага мен өөренип турар шаамда хакас К. А. Қызыл-оол хаак оруунче мени үндүрбес турган. Бажым дозуп алыр. Школаның химия кабинединге бодалгалар бодап чадап чыдырымда, беш шак ажа бээр турган. Орус дылга шала чегей кижи камгаланып чадап турган мен. Оңгу класска баргаш, харын хостуг апардым. Тыва башкы-биле кижи канчаар-даа чугаалажып аптарының әви бар болгай.

— Меңээ орус башкы херек, Зоя Анатольевна, ооң бажың-балгдынга ам дораан киирип көрүңер, чугаалажыйн — деп, Чаа-Хөл суму чагыргазының даргазы З. А. Монгушка негелдени таныыр-билир аайым-биле шуут тургустум.

Суурда өреге хөй, ында шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар барык хоорай эрге-байдалынга дөмей. Улуг болгаш биче айтырыгларыбиле чүдүрүлген чагырыкчының бодун, шак-үезин «хунаап» алгаш, орус дылы болгаш литература башкызы Любовь Ряполованың бажыңына кирдивис.

— Эрги Чаа-Хөлге төрүттүндүм, суурум орну суг шыгжамырының дүвүнде арткан. Ховунуң ховузунда чаа байдалга чаңчыгып чадап тур бис. Филолог болганымда, орус дыл, орус литература дамчыштыр экология дугайында билиишкинни өөренген чүүкү класстың өөренікчилеринге чедирип тур мен. Долгандыр хүрээлел, түмен-бойдус-биле болчажып, эннежип кым-даа шыдавас. Аңаа хумагалыг хамаарылгавысты көргүзүп, ооң нарын өскерилгелеринге боттарывысты харын белеткээр ужурлуг бис — деп, башкы сеткилин илеретти.

Ооң сос-домаа биле ажылхеректериниң чаңгыс багдалдыг-шыырак өг-бүленің ажы-төлү күш-ажылга өзүп, рынокту чорудугларына чаңчытып турар янзылыг. Ооң бир бадыткалы болза, Аянның спортка, хостуг хүрешке шылгараңгайы.

2. «ЧЫЛАН ЭРТПЕС ШЫРГАЙ АРЫГ»

Ажыы-биле чугаалаарга, орус, оске-даа нацияларның төлээлери чокта, көдээ школа эртем-билиг чедип алырының чижилгезинге аштырывыдып болур. Дылы, бодалы арыг орус тыва башкының кижизидилгези, белеткели, ажы-чацы төрел чонундан ылгалбас, колдуунда дөмейле тыва болуп артып калыр. Чаа-Хөл ортумак школага мен өөренип турар шаамда хакас К. А. Қызыл-оол хаак оруунче мени үндүрбес турган. Бажым дозуп алыр. Школаның химия кабинединге бодалгалар бодап чадап чыдырымда, беш шак ажа бээр турган. Орус дылга шала чегей кижи камгаланып чадап турган мен. Оңгу класска баргаш, харын хостуг апардым. Тыва башкы-биле кижи канчаар-даа чугаалажып аптарының әви бар болгай.

— Меңээ орус башкы херек, Зоя Анатольевна, ооң бажың-балгдынга ам дораан киирип көрүңер, чугаалажыйн — деп, Чаа-Хөл суму чагыргазының даргазы З. А. Монгушка негелдени таныыр-билир аайым-биле шуут тургустум.

Суурда өреге хөй, ында шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар барык хоорай эрге-байдалынга дөмей. Улуг болгаш биче айтырыгларыбиле үдүрүлген чагырыкчының бодун, шак-үезин «хунаап» алгаш, орус дылы болгаш литература башкызы Любовь Ряполованың бажыңына кирдивис.

— Эрги Чаа-Хөлге төрүттүндүм, суурум орну суг шыгжамырының дүвүнде арткан. Ховунуң ховузунда чаа байдалга чаңчыгып чадап тур бис. Филолог болганымда, орус дыл, орус литература дамчыштыр экология дугайында билиишкинни өөренген үстүкү класстың өөренікчилеринге чедирип тур мен. Долгандыр хүрээлел, түмен-бойдус-биле болчажып, эннежип кым-даа шыдавас. Аңаа хумагалыг хамаарылгавысты көргүзүп, ооң нарын өскерилгелеринге боттарывысты харын белеткээр ужурлуг бис — деп, башкы сеткилин илеретти.

Ооң сос-домаа биле ажылхеректериниң чаңгыс багдалдыг-шыырак өг-бүленің ажы-төлү күш-ажылга өзүп, рынокту чорудугларына чаңчытып турар янзылыг. Ооң бир бадыткалы болза, Аянның спортка, хостуг хүрешке шылгараңгайы.

2. «ЧЫЛАН ЭРТПЕС ШЫРГАЙ АРЫГ»

Ажыы-биле чугаалаарга, орус, оске-даа нацияларның төлээлери чокта, көдээ школа эртем-билиг чедип алырының чижилгезинге аштырывыдып болур. Дылы, бодалы арыг орус тыва башкының кижизидилгези, белеткели, ажы-чацы төрел чонундан ылгалбас, колдуунда дөмейле тыва болуп артып калыр. Чаа-Хөл ортумак школага мен өөренип турар шаамда хакас К. А. Қызыл-оол хаак оруунче мени үндүрбес турган. Бажым дозуп алыр. Школаның химия кабинединге бодалгалар бодап чадап чыдырымда, беш шак ажа бээр турган. Орус дылга шала чегей кижи камгаланып чадап турган мен. Оңгу класска баргаш, харын хостуг апардым. Тыва башкы-биле кижи канчаар-даа чугаалажып аптарының әви бар болгай.

— Меңээ орус башкы херек, Зоя Анатольевна, ооң бажың-балгдынга ам дораан киирип көрүңер, чугаалажыйн — деп, Чаа-Хөл суму чагыргазының даргазы З. А. Монгушка негелдени таныыр-билир аайым-биле шуут тургустум.

Суурда өреге хөй, ында шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар барык хоорай эрге-байдалынга дөмей. Улуг болгаш биче айтырыгларыбиле чугаалаар эргези ол үеде чок. Чүге дээрге шуугаазын үндүрерин бодавастар, өглеп турар оолду, кысты хүндүлээр. Ынчангаш чоруй баарын кайын бодаар боор.

Төрелдерим, эш-өөрүм көвей болгаш, кудаларга бола чалаттырар кижи мен. Чалалганы алгаш, озалдаазын бодаар, баштай баргаш, ширээ бажынче чоокшуладыр олуруп аарын бодаар апарган мен.

Михаил КЫРГЫС.
Улуг-Хем кожуун.

алган мен. 1993—1996 өөредилге чылында ооң өөренікчилериниң аразындан ортумак школаны алдын болгаш мөңгүн медаль-биле алды кижи дооскан.

Филолог башкы чайгы халыындан бажыңын камгалап алганы көрүштүг чорду. Кудумчу талазынче соңгаларының дужунда өстүрүп үндүргени аргажыгажы барык «чылан эртпес шыргай арыг». Хүн карааның чырыы бүрүлер, будуктар өттүр ногаан өң болуп, бажың иштиниң өрээлдерин чырыдып турар. Ынчангаш сериини аажок, чайлаг-даа сагышка кирер аан.

3. ЧАГЫРЫКЧЫНЫҢ ЧАЙЛАА

Шаңчының Идик-Хончу деп сураглыг черинге база четтивис. Ол черниң улуг артын ажып келиривискә, суму чагыргазының база колхоз баштаар черинин даргазы О. Х. Норбу сугнуң аалы болду. Чагырыкчы мал-маганының аайы-биле көжүп, Шаңчының көдээ бүдүрүлгезин үлегерлии-биле удуртып чоруур кижи болду.

— Қыштаамны база тудуп алдым — деп, Очур-оол Ховалыгович сонуургатты.

Чылдың дөрт әәлчәәнде малының аайы-биле көжүп чоруур чагырыкчыга назынын иштинде бир дугаар ужурашканым бо.

— Сумуда 106 өреге, 450 чурттакчы бар. Ажы-төлүм хөй, улуглары өглүг-баштыг, әң бичези сес харлыг. Шупту чеди кижи. Тараалыг болуру әң кедилиг, көжүп чоруурга мал өзер. Үлегер-даа болгай аан дээш, амыдыралдың көшкүн овур-бүдүжү-биле амыдырай бердим. Конторага чеди шакта албан чеде бээр кижи мен. Кады ажылдап турарым тускай өртемниглер чаңгыс демниг улус, ажыл-ижин-даа бот-боттарынче чуй кагжып турбас — деп, барык бир команда болу берген ажылдакчыларының кижи бүрүзүн чоргаарал-биле ол демдегледи.

Дарга суму чагыргазы биле колхоз баштаар черинин даргазы албан-хүлээлгени катай хары угда багай эвес күүседип турар. А. Х. Норбунуң ат-сураа чүгле көжүунда эвес, Чазак кежигүннеринге, Дээди Хуралга чедир билдингир. Чон аразында күш-ажыл кижизиниң эрге-ажыктарын камгалап чоруур болгаш хөйге билдингир апарган.

Арапчор ОКСУР.

Эскертинмес кижи

«НАЦИОНАЛ ЧОРГААРАЛДЫ ОТТУРАРЫ—КОЛ СОРУЛГАМ»

Кылган, туткан бүгү ажыл-херээ кижилерже, чонче угланган, бодунуң дугайында шоолуг бодавас, анаала амы-хууда хөделип, эскет чок чоруур кижилерниң кайызын ол дээр. Оларның ол «эскет чогу» хууда ажыычаңының бүдүжүнде, биче сеткилдиинде, ооң ужун ат-сывы хөйге билдингирдаа бол, оозун херекке албазында-ла чүве боор оң.

Бодум ындыг кижилерниң бирээзинге хоочун башкы Чап Монгушевич Чүлдүмнү хамаарыштырар мен. Мен ооң ат-сывын солуннар арынарындан шагда-ла билир турдум. Хөөредип канчаар, бижээн түүлдери меңээ дыка тааржыр, ылаңгыя тыва улустың бурунгу чаңчылдар, езулалдарын бижип каары бо кижиге бир-ле өөредиглиг, чамдык түүлдери, шынап-ла, кижиниң сеткилинге дыка дээштиг, национал хөөн, чоргаарал деп чүве бо ышкажыл дээн бодалга чайгаар чедире бээр. Бодун чогум танывас турраш, ооң бижээн түүлдери бир-ле шинчилел уткалыг боорга, баштай ону профессионал журналист азы эртемден-даа кижи ирги бе деп бодап чораан мен. Сөөлүнде чоок таныжа бээримге, ындыг эвес, ол анаа бөдүүн башкы кижи болган ийин. Башкы боорда, амыдыралының хөй кезинин көдээге чүрттап эрткен. Ол Шеми, Хандагайты школаларынга директорлап, Өвүрге районо эргелекчилеп, өөредилге шугумунга барык 26 чыл ажылдааш, сөөдүүреди партия ажылынче шилчээн. Аңаа көдээ райкомдан эгелээш, ынчангы партия обкомунга чедир ажылдааш, кажан партийжи структуралар дүшкен соонда, башкы ажылынче катап шилчээн.

Бо кижини даштындан көөрге, чугаакыр эвес, өөрүксүмээр кылдыр көстүр, ол шуут база ындыг эвес, чугаалажы бээрге, ажык сеткилдиг, улустың «чораан боду ол» дижири ышкаш, ындыг кижилериң бирээзи дер билген мен. Бир катап «Шын» солуннуң культура, өөредилге килдизинге ооң эргелекчизи турган Светлана Монгуш-биле үжелээ хөөрежип олурган бис. Чугаа тыва ыры, хөгжүм дугайында чоруп турган, ооң иштинде мээң бижээним «чакпыыл ырлар» база-ла бар. Ынчан Чап Монгушевичиниң биске хөөреп берген чугаазының кол утказы мындыг түүе.

Тыва кижиниң ырга ынаан орус болгаш даштыкы-даа аян-чорукчулар шагдан тура эскергеннер. Ол эртемден кижилер тываларның ыры-кожамыын кедергей үнелиг эртине деп чыып бижип ап чораан болза, бистиң «чаа культура» сүрген эмин эрттир хувискаалчаан удуртулгавыс шак ол эртине байлакты 30-40 чылдарда бүдүү хоруушкунга азы амгы дыл-биле чугаалаарга, репрессияга таварыштырып турган болдур эвеспе. Бола бодап чоруурга, чоннуң ыры, хөгжүм чогаадылгазы «ойтулааш» оюннарының үезинде дыка-ла ченнемерген, идепкейлиг илереп турган. Ону Сарыг-оол чогаалчының «Алдан дургун» деп номундан билген мен. Кажан «ойтулаашты» истепсүрүп, хоруп эгелээрде, кожамыктар база дыка үр үеде кады читкеш, мырыңай чоокка чедир хөөүп чадап келди ышкажыл. Бис бөгүн репрессияларны тодаргай кижилерге хамаарыштыр көрүп турар-дыр бис. А херек кырында ооң коргунчуу — чоннуң эң-не «элита» дижиривис бедик сүлде чергелиг, угаан-сарыылдыг кезээн узутказышаан. Тывага суг болза, ыр-кожамыктан эгелээш тоолдарга чедир, ойтулааштан эгелээш шагааага чедир, чаңчыл-сагылгалардан шажын-чүдүлгеге чедир — чоннуң бүгү-ле сүзүглелдерин, бурунгу культуразын чок кылып эгелээнин, әң коргунчуг чүве ол. Херек оон ыңайлаан болза, тыва дылывыс безин чоорту эстип чидериниң айыылынга келген турган. Тыва чоннуң, тыва кижиниң бир килдиш дээн чери бо, ооң сагыш-сеткилиниң хоозуралы шак ол хоруушкуннардан эгелээн. Ол хоозурал амгы ажы-төлүвүсте кайы хире кара хамчык боон турарын бөгүнде көрүп тур ышкажыл бис. Ол бүгү когаралды дуглаар дизе, тыва кижиге «тыва мен» деп чоргаарал-ды, национал бот-медерелди оттурар, билиндирер — мээң сорулгам-на ол. Ол чаңгыс мээң-даа эвес, а бүгү сарыылдыг кижи бүрүзүнүң, ылаңгыя ол дээш тутчуп чоруур башкы эш-өөрүмнүң хөрээ апарганынга дыка өөрүп чоруур мен.

Чугааны төндүргеш, бодаңы берген боду бисче көрнүп кээп, «Че түл, муңгаранчыг-даа үелерни эрткен бис аа. Шаанда Совет Эвилелиниң гимнин эртеннинне ырладыр боор түүе. Бир катап тенек оолдар «русь» дээриниң орнунга «орус» депкен дээш, директорга байысааткан, негей тоннарлыг улусту изиг печка биле хана аразының хос азыынга тургускаш, холдарынга аар токпактар көдүртүп каал, дер-бузу шаалаан турарын көрген мен. Ам бодаарга, репрессиялар үезинде кижилерни ынчалдыр хилинчектеп шаажылап турганы школалар эжинн безин бакылап турганы ол-дур ийин» дээш, «Композитор кижи-дир сен, база бир солун түүе чугаалап берейн, бистер бөгүн-не дуу «чакпыыл ырлар», «чоннуң үндезин аялгалары» дижип турар хире өзе берген-дир бис. А дайын сөөлүндеги чылдарда биске «орус патриоттуг ырлар ырлаар силер, кожамыктар дээрге чыдып калган, бүдүүлүк ырлардыр» деп эгелээн. Оларның дайынчызын, патриотчузун ылгаар хамаанчок, сөзүн безин адай албас улус «шөлбербей, теревей» суг деп бадырып турар бис, сөөлүнде билгенивис — «шел в борьбе и тревоге» деп сөстерни ынчаар адап турганывыс ол болган болбазыкпе» дээрге, каттырышкандаа бис.

Шынын сөглээрге, бодум база «улусчу аялгалар-биле» оралдажып чоруурум ужун бо хоочун кижиден улусчу чаңчылдар, шажынчы чаңчылдар, езулалдар, ужурлар деп түл, национал бот-медерел, чоргаарал, кижиниң төлеви, улусчу угаадыглар дээн ышкаш түүлдерни тайылбырлап бижип турарынга дыка таарзынар мен. Ылаңгыя Шагаа, ооң чогум сүзүглели түдел, саң, чалама, чажыг, чалбарыг, шагаа мөөрейи деп түл дээрзин бо хоочун башкыдан хөйну билип алган мен. Шагааны национал байырлал кылдыр демдеглеп эгелей бергенивисте, ажыы-биле чугаалаарга, түнү канчаар кылырыл, кандыг езулалдар, сагылгалар турар ужурлугул деп түвени огулуг билбес турувуста, әң баштайгы шагааларның сценарийлерин «Шын» солунга ооң парладып турганын утпаан мен. Чаңгыс ол эвес, чогаалчы баштайгы Наадымнарның сценарийлерин база бижип тургускулаан. Ылаңгыя эрткен чылын демдеглеп эрттиргенивис ТАР-ның 75 чыл ойын стадионга эрткен кезээниң бүгү сөзүглели, аңаа көргүзүглерниң кол кезиин Чап Монгушевич бижип тургускан болду. Ооң чаңгыс хомудаар түвези — тыва ожукта тип каан пашка (ооң турганын номчукчулар көрген боор) артыш салып каан турар, ону Коңгар-оол Ондар олимпийжи оду-биле (факел) кыпсыптар ужурлуг турган. Түге-ле ийик, спорткомитеттен ону харыылаар кижи артышты белеткеп кагбаан ужун, ол чараш, национал сүзүглелдиг езулал болбайн барган.

Черле башкы кижи болгаш ындыг ыйнаан, ооң чамдык түүлдерин номчуурга, дыка-ла кичээндириглиг, ында чону дээш улуг дүвүрел, чамдыкта харын-даа килеңдолган болгулаар кижи. Бир катап «Шын» солунга «Тывалар өлүп төнер бе» деп улуг кара ужуктер-биле бижип каан эге көргеш, «бо канчап барды» деп кайгай берип, дораан авторун көрдүм, база-ла «Чап Түлдүм, хоочун башкы» деп каан. Кыска материалдың кол утказы — бир эвес арагага амгы үениң аныяк-өскени шак мынчаар хандып, дүлнүр болза, бир эвес байдал моон-даа соңгаар бо хевээр уламчылаар болза, тыва чоннуң кадык салгал чогудар геннери чоорту эстип чидер, кижилериң кадык төл төрүүр харык-шинээ үстүр, түүе дээрге шак ол калчаалыг суксуннуң хайыбиле четпес-дүдүү, туяалыг-чыргалыг үгүлүүттер төрүттүнер, а ол дээрге нацияның халавы, хамчыы, өлүп төнериниң эгези дээнин номчуптарга, түү дээр боор, бо кижиге, шынап-ла, коргунчуг-даа апаргылаар түүе чораан. Мен бодаарымга, материалда әң үнелиг түүл — тыва кижиниң «тыва мен» деп чоргааралынга дээп, ол чоргаарал төлепти оттуруп турарында.

Мээң база бир сонуургаар түвем — хоочун башкының бижээн материалдары куруг сургаашкын әвес, а улусчу чаңчылдарга үндезилеп, боттуг чижектерни киирип туруп бижээн боору. Оларның иштинден кижилериң сеткилинге эң-не дээштиг чогаал «Иениң каргыжы» деп шүлүк деп бодаар мен. Мен ындыг бирле критик-үнелекчи кижи ышкаш апардым, ынчалзадаа боду база эки сөстер дилеп, оларга аялга чогаадып чоруур кижиге қымның кандыг чогаал бижип кааны чайгаар сайгартына бээр боор түүе. Хөөретпес мен, кажан бо шүлүктү Ширин-оол артист номчуй бээрге, шынап-ла, кижи сөөгү чештинер, сагыш-сеткил чайгаар хөлзеп, дүвүреп кээр чораан.

Чогаалчы башкы бөгүнде үш номнуң автору. Ооң үш дугаар «Тевек» деп әлээн улуг хемчээлдиг ному 1996 чылда парлалгага үнген, ам харын дөртку, бешки номнарын база белеткеп алган олурар чорду. Шынын сөглээйн, кайгаан мен. Мынча хөй ажылды канчап қылып четтигип турарын башкыдан айтырарымга, «Кежээлерде ажылдай албас мен, түгле солуннар азы номнар номчуур, телевизоруң база бар болгай. Суббота, улуг-хүннүң чартыы бильярдка баар, ынчангаш дүнекиниң 3-4 шактан эгелеп ажылдавас болза, түүе-даа четтикпес» дей-дир.

Түү дээр боор, күштүг күзел, быжыг тура-сорук, амыдыралчы идепкей деп түүе бо-ла ыйнаан, хоочун башкывыска чогаадыкчы чедиишкиннерни сеткилинвис ханызындан күзеп каалы.

Кара-Кат ООРЖАК.
ТР-ниң Дээди Хуралының депутады, культураның алдарлыг ажылдакчызы.

Куда, чалалга

БАШТАЙ БАРГАШ...

Куда езулалдарының болгаш чер-черлерде эртип турар куда байырлалдарының чедер-четпестериниң дугайында материалдар республика, кожууннар солуннарынга эвээш эвес парлаттынгылаан болгай. Мен-даа бижип турдум. Ам бәза бир янзы бижиир бодай-дыр мен, бо удаада куда үезинде чурум дугайында.

Ийе, бо берге үеде куда-найыр шоолуг-ла эвээжевейн турар. Келин кысты айтырары, куда хүнүн дугуржуру, куда бүдүүзүнде келин кысты аалындан алыры азы кайы-бир дугурушкан черинден уткууру, куда соонда үдежири, ужа-төштү, аъшчемни, арага аймаан болдунар шаа-биле делгээри хевээр арткан. Амгы улуг өртектер езугаар шүүдел улуглар, чапгыс эвес миллионнар хадый бээр. Ынчалза-даа келин-биле кады келир бажың иштиниң эт-севи, белек-селек, удур шайлалгага чарыгдалды дуй алы бээр, когарал барык чок. Ынчангаш кайы-даа тала куданы үгээр болгаш эки харын-даа кончуг эки эрттирерин кызыдар апаар. Куда кылбайн өг-бүле тудуп, олуржуп алырынга бодаарга, куда эрттирген аныяк өг-бүле ээлериниң сагыжы саарзык эвес, эвээш-биче-даа болза, «балдырлыг» болур. Бо шагда чоорту садыгланып, эт-сеп садып алырының бергези аажок.

Кудага келириниң кол барымдаазы — чалалга апарган. Чалалга чокта чоок чааваазының безин кудаже углаары эгенчиг. Шынап-ла, ындыг. Херек қырында кандыг ийик бис? Куда эгелээриниң ырак мурнунда куда болур чер чоогунга чалатпаан «аалчылар» көскүленеп эгелээр. Куда орайтаарга, «чылганыштар» дээр ол кижилериң саны немежипле турар. Олар колдуунда элеп-халаң болур. Эр-хөрээжени дөмей-ле. Куда-дойнуң эгелээрин чарлап, чыылганнарны чалай бээр. Куда даштыгаа-даа, иштигээ-даа болур болгай. Ында узун ширээлер, чаглыг эт, чаагай аъш-чем, арага-хымыс... Демги «чылганыштар» колкол кудаларны мун-не мурнаткаш, мурнун былаажып барын саадаптарлар. А белек-селектиг чалатканнар саадап киргеш, ширээлерниң «кудуруунга» таваржыр. Оларга чылыг шай, чылбай мүн, кескинди хлеб, ийичаңгыс катап сыргам арага-даа таваржыр-ла. Бо тавырылгада ийи таланың куда баштап турар кижилери буруулуг: чалалга барымдаалаар, әде-хере олуртур турган. Белек-селек берилдези, байыр чедириишкини, күзээшкиннер-даа эгелээр. Чалатпаан демги хайдыныкчыларывыстың «эзецгизи» дыцзый берген, чугаа-даа дыннавас, қымның үүнү берип турарын-даа сонуургавас, шуугажып, аразында ыыткыр чугаалажып, аасдыл-даа былаажы бээр. Оларга қым-даа дыцзыг негелде. хоруушкун қылып шыдавас. Хостуг үеде «хостуг араттар» апарган, удур кадалып каар. Ларда арын-нүүр бар эвес, хөрээженнери борбак-сарбак эттчемни, араганы сумка хевирлиг хаптарже супкаш, эр хиндиктиглери кармактаарын кармактааш, шилди чүвүрүүүң баанга колуннаакаш, уурук-суурактап арлы бээр. Даарта, сонгузу хүн куда ол чоок-кавыга болур болза база-ла ындыг, демгилериң хыы ханар. Ынчап кээрге, чалалганың хөрээ үүл ынчаш?

Куда-дойнуң чогуур байдалга эртери ийи таланың кол-кол кудаларындан хамааржыры албан. Кайы-даа таладан қым-даа (чоок кижизи аан) озалдан кээп болгай-ла. Оларның олудун сагындырар. Кайы таладан қымның шуугап эгелээнин сагындыржыр, шегледирин негээр херек. Кайы-даа таланың чалаткан чоок кижилери кандыг-бир чылдагаанбиле саадап, олут чок артарга, дыка-ла эпчок болгай, сагыш-сеткил саарзык артар. Чалатканнар чалатпаан, куда байырлалынга шаптыктап турарларга удур үүне чугаалаар эргези ол үеде чок. Чүге дээрге шуугаазын үндүрерин бодавастар, өглеп турар оолду, кысты хүндүлээр. Ынчангаш чоруй баарын кайын бодаар боор.

Төрелдерим, эш-өөрүм көвей болгаш, кудаларга бола чалаттырар кижи мен. Чалалганы алгаш, озалдаазын бодаар, баштай баргаш, ширээ бажынче чоокшуладыр олуруп аарын бодаар апарган мен.

Куда-дойнуң чогуур байдалга эртери ийи таланың кол-кол кудаларындан хамааржыры албан. Кайы-даа таладан қым-даа (чоок кижизи аан) озалдан кээп болгай-ла. Оларның олудун сагындырар. Кайы таладан қымның шуугап эгелээнин сагындыржыр, шегледирин негээр херек. Кайы-даа таланың чалаткан чоок кижилери кандыг-бир чылдагаанбиле саадап, олут чок артарга, дыка-ла эпчок болгай, сагыш-сеткил саарзык артар. Чалатканнар чалатпаан, куда байырлалынга шаптыктап турарларга удур үүне чугаалаар эргези ол үеде чок. Чүге дээрге шуугаазын үндүрерин бодавастар, өглеп турар оолду, кысты хүндүлээр. Ынчангаш чоруй баарын кайын бодаар боор.

Төрелдерим, эш-өөрүм көвей болгаш, кудаларга бола чалаттырар кижи мен. Чалалганы алгаш, озалдаазын бодаар, баштай баргаш, ширээ бажынче чоокшуладыр олуруп аарын бодаар апарган мен.

Михаил КЫРГЫС.
Улуг-Хем кожуун.

БҮЗҮРЕЛГЕ ТӨЛЕПТИГ

Делгер-оол Монгуш «Сүт-Хөл» совхозтуң дуржулгалыг хоочун хойжузу боорундан аңгыда, «Тыва Республиканың алдарлыг малчыны» деп хүндүлүг аттың эдилекчизи. Ооң мал ажылынга бараан болган күш-ажылчы стажы дөртен чыл ажып чоруур.

Каш чыл бурунгаар пенсияже үнүп тура, малдаан коданын оглу Мерген Монгушка хүлээдип берген. Кара чажындан мал аразынга өскен болгаш, бо аныяк оол хойжунуң чымыштыг мергежилин хоомай эвес билир. Ынчап кээрге, адазының төлептиг салгакчызы болурунга ол бүзүрелдиг-даа.

Бо чылын аныяк хойжу 100 төрүүр хойга онааштыр 90 хураганны, бир хойдан ортумаа-биле 1,5 килограмм дүктү қыргааш, кожуунну мурнакчы малчыннарының одуруунда кирген. Қыргылданы кыска хуусаада шалыпкын дооскаш, әлбек оттуг, кара суглуг серини чайлагже көшкен.

Чазагже көжериниң бетинде хой, хураган кажааларының көржеңин коптаргаш, кышкы үеде одалгага ажыглаары-биле қургадыр, таарыштыр чыып алган. Оон ыңай кыштаг девискээринге шеверлел ажылдарыг база чоруткан. Келир кыжыч хураган адаанга кургаглап чадар өдекти бөлгеш, чаъс дүшпес кылдыр қырын дуглаан.

Чай санында қыжын малга бээр сигенни чээрби тоннадан эвээш эвести кезип белеткеп ап келген. Бо чай аажок кандаашкынныг болганындан сигенниң үнүжү тайыс бооп турар. Ынчангаш сиген шөлүнге суггатты каш удаа чоруткан.

Карыма ТҮЛҮШ.

Сактыышкын

БАШКА АРТЫП КААР БОЛУУШКУННАР ТУРГУЛААР

ЧУРУК КӨРГЕШ...

Бир-ле хүн альбом ажыдып олурумда, каш чыл бурунгаар ыраккы Бай-Тайганың бир суурунче сургакчылап чораан эштерниң овур-хевири көстүп келди. Чурукту топтап көрүп олур мен. Сактырымга, ынчангы үе бир янзы-даа ышкаш. Ында кижилериң арын-шырайы хөглүг, карактары безин ону херечилеп турду. Оон бээр шоолуг үр эвес үе эрти ийин. Ынчалза-даа дүүн чаа болган ышкаш сактыр-дыр мен. Үениң маны чежемейниң-даа шураан суг ышкаш дүрген болза, болуушкуннарның чамдык кезии башка черле таңмаланып артып калыр түүе.

Чурукту көргеш, чаңгыс черге кады ажылдап келген хоочун журналист Сарыг-оол Тамба-Сюрюнович Куулларның дугайын сактып кээп, каксы-даа бол номчукчуларга, билирлер-даа, билбестер-даа бар, таныштырар бодалдыг мен. Боду чырык өртемчейден чарлып чоруткан-даа болза, ооң бижиг кааны номнарын номчаанар хөй боор деп бодаар-дыр мен. Кижиниң дириг өртемчейге арттырып каал ажылы кезээде мөңгезин-биле чон аразынга чурттап чоруур ужурлуг. Сарыг-оол Тамба-Сюрюнович «Шын» солуннуң культура килдизинге ажылдап чораан үези ол. Үнген-кирген чоннуг, кончуг хөөрештиг, улуг, бичин-даа дивес бөдүүн, биче сеткилдиг кижи. Ооң бо кады ажылдап келгеш чамдыктар дег көскеттинип, хөрээн чайып олурганын черле эскербээн мен. Шыны херек. Кандыг-даа дүшкүүрлүг үеде кире бээрге, чай чок-даа олурган болза дуза кадарынга белен кижи. Ооң кезээде оожум карактарында бир-ле сөглеттинмес чымчак сеткилдің имизи бар. Ол бо килдиске ажылдап турган, редакция иштинге «Солунчу» агитбригаданы организастап тургускан база удуртукчузу боор турду.

БИРГИ ААЛДААШКЫН

Бир дугаар четкен черивис, Каа-Хемни кеже бээрге, Тывада билдингир бе хымыстыг турган «Совет Тыва» совхоз. Ол кончуг амданныг бе хымызы деп чүвени бир дугаар «Чедер» курортка четтиргеним уттундурбас ийин. Ынчан аная совхоз директорунга сураглыг хоочун мөге Биче-оол Қыргысович Монгул-оол ажылдап турду, чылыг чымчаа-биле бисти уткып ап, ынчан артында қыштың соогу турган, доңган-дожаан журналистерни чемгерип, аъткарган дарга чүве. Сценага Сарыг-оол Тамба-Сюрюнович «Төрээн хемим эриинде» деп ырны баштак аайы-биле чарлаптарга, залга чыылганнар адыш часкаашкыны-биле уткып алганын утпас-тыр мен. Ол үеде хөй кижи концерт, беседа, ужуражылга қылып чордувус. Шыдыраа ойнакчыларын хоочун шыдыраачы база ырлаар үннүг Дандыы Салчак баштап чораан. Шыдыраага «Совет Тыва» оолдары тиилеп алганнар. Ол база удуртукчунуң чонун культурлуг дыштанылгаже хаара тутканында деп билзе чазыг болбас боор. Кандыг-даа ажыл удуртукчудан, ооң чогаадыкчы дилээшкиннериниңден кол дөзеттипер деп бодаар мен. Сарыг-оол Тамба-Сюрюнович баян тутса база ойнаар кижи. Ол чоруп турган, бирле солун чугааны қылыр. Қым-даа кижиниң ток кээп дүшкен чери, өскен-төрээн чурту, ада-нези, дөргүл-төрели эң-не эргим, чоок боор. Ынчангаш «Шеми хемим» деп ырыны бо-ла бадыра бээри хоочун журналистиң сагыжынга үстүнде айытканым чурумалдар көстүп келгилээри магатчок.

Солун дээрге, чоннуң солуну, делегейде үүү боон турарының айтыкчызы, сүмелекчизи, дузалакчызы.

БАЙ-ТАЙГАГА ЧЕТКЕНИВИС

Шала күскээр Тамба-Сюрюновичиниң удуртулгазыбиле Бай-Тайгаже аъттанып-кан бис. Улус-чон шиитке-кчи дээр болгай. Шынап-ла, тоолда-домакта дег, чараш оран чораан. Алыс ус-шеверлер чурту болгаш, клуб чанында янзы-бүрү ац-меннинг овур-хевирин қылганын кижи магадап ханмас чораан. Эң-не чарашсыыган черим Кызыл-Даг суур. Турар чериниң онзазын канчаар. Хүрээни база дыка чараш көрүштүг қылдыр каастап қылган тудун каан. Концертивисти школага көргүскен бис. Кончуг биче сеткилдиг балдар чораан. Орук кижизинге бир аяк изиг сүттүг шайдаа чооглап аарга, ол дег эки үүе кана турар.

ӨВҮР КОЖУУНГА

Өвүрнү шыдыраачылар чурту дээр болгай. Ол-даа шын боор. Чугаа анаа үнүп келбес-ле болгай. Агаар-бойдузу кадыг-ширинн-даа болза, чону хүндүлээчел улус деп билген бис. Эң ылаңгыя Ажылывыс чон-биле сырый холбаалыг болганда, чамдык үелерде чоннуң аразынче кирип, хөй-хөй бижикчилер-биле арын көржүп, ужуражылгаларны концерт-биле катай чорудуп турганывыс алыс хилис барбаан. Эрткен чылын-даа, ооң ындында-даа чылдарда тиражывыс кудулаваан. Ам харын акша-копеек кайда-даа бергедээн. Ынчалза-даа бистиң номчукчуларывыс бергелерге торулбайн, бар-ла аргаларны ажыглап, чагыдыгланы таржыр аайы-биле чагыдып ап турарынга өөрүп, идегеп, чоргаарланып чоруур бис. Ол үүл дээрге, номчукчуларбиле солун ажылдакчыларының сырый харылзаалыының демдээ-дир деп билип турар мен

ШКОЛА: ооң айтырыглары

ӨӨРЕДИЛГЕ, ЧАҢЧЫЛДАР, КИЖИЗИДИЛГЕ

ШИИТПИРЛЕП, ШЕНЕП КӨРЗЕ...

Тожу школаларында амгы өөредилгени организастап турарының хуусаалары тус черниң үндезин чурттакчыларының амыдыралының онзагай талаларынга, чопнуң амгы аар-берге чуртталгазының байдалдарынга дүүшпес, азы таарымча чок болуп турар.

Тожу школаларының өөредилге чылының эгезин сентябрь 1-де эвес, оортан 15 хонук соңгаар тыртар, чүге диве 10-даа эвес, 20-даа эвес, 1 ай-даа эвес, 15-ле хонук болза, өөредилге программазын таарыштарарынга чогумчалыг. Мутур ийи-ле неделя ишти, неделяда 4 катап келир эртем болза, 8-ле кичээл болур ужурлуг, мынча хөй чылдар иштинде школага ажылдап келгеш, башкы кижи хырнынга чиир четчир санныг кат, тоорукту күзүн белеткеп ап чораанын көрбээн мен, ол болдунмаспаа чораан. Ылангыя кедээ школаның башкызы кижи сентябрь эгезинде кончуг чай чок, улуг-хүннерде албан-на бир-ле кылыр ажыл бар апаар чораан. Картофель ажаар, сиген белеткээр, тараа, ногаа ажаар дээш-ле, ниитиниң шеф ажылдары аан. Кат, тооруктуң быжар, ону ажаап алыр үеви август 25-тен сентябрь 15-ке чедир, осн соңгаарлаарга кат текту, тоорукту кижилер болгаш кээрген чип каар, чүү-даа чок болур.

СӨЕЛГҮ ЧЫЛДАРНЫҢ ДУРЖУЛГАЗЫ чүү көргүскенил дизе, амыдырал мынчаар бергедей бергенде кижилер чер чүвези — кат, тоорук чыып ап амыдыраар арганы тыва берген. Адиелер сентябрь эгезинде ажы-төлүн өөретпес, ап алгаш каттан, тооруктан чоруптар, хөй кичээл үстүр апарды. Чүге ол 15 хонукта безин өг-бүлелер кат, тоорук чыгаш, ону ажаап алгаш 4-5 айда чиир чемге орнап, садып алыр апарган.

Ада-иезинин талазындан ажы-төлүн кат, тоорук чыдырын, ажылга өөредип турары эки болбайн аан, ынчалза-даа ону организастыр, чурум өзугаар кылыры чугула, ажы-төлүн ыыт-даап чок эдерткеш-ле аргаже киргеш чиде бээр, школада кичээлдери үстүн турарга болбас-ла болгай.

Ынчангаш ада-иези-даа, өөреникчи-даа, ооц башкызы-даа акша-төгерик чок мындыг берге үеде амыдыраар акша тывар, ол үени чөп ажыглаар кылдыр Тожуга өөредилгени эгезин сентябрь 15-че чылдырары тоц чугула апарган. Ам ол үстүнде кичээлдерни канчаар чедир өөредип алырыл?

Шаанда эки үеде 5-10 класстарның өөреникчилерин күскү дүжүт ажаалдазынче 2-3 неделя хире октаптар, башкылар ол үстүнген кичээлдерни, озалдаан программаны, июнь 1-ге чедир өөредиптер, кандыг-даа озалдаашкын чок турган. Оортан багай чүве-даа болбайн, өөреникчилер дараазында классче шилчип, школаны чедишкинниг дооскаш, өөредилге черлеринче кирип-ле турган чүве-дир.

Эртем езугаар көөр болза, ол ийи неделяның иштинде өөреникчи кижи бойдуска ажылдап, дыш ап, чаа өөредилге чылынга эргежок чугула сагыш-сеткил көдүрлүүшкүнүн, идегни алыр ужурлуг.

ӨӨРЕДИЛГЕНИ БОЙДУСБИЛЕ ХОЛБААР, ооц-биле харылзаа тудар, бойдусту чөп ажыглаар, ону камнаар, хумагалаар кылдыр өөредир деп-ле турар, а керек кырында ам, бойдуска хамаарышкан мындыг чугула чүвени кылыышцар дээрге ойта дүжер кижилер бар апаар болдур ийин. Мээң бо бодалымга аргалыг болза доора чыдыптарын кызыдар, эрги таптаттынып калган угаан-бодалла таныманган, ооц уштунуп шыдавас кижилер, чажыт эвес, амдаа бар болдур ийин. Чамдык кижилериц бодалы болза, эге класс өөреникчилери сентябрь эгезинде чүү кылыр чүвел, өөренгени дээре деп турар. Ол ындыг эвес, эге класс өөреникчизи база-ла ада-иези-биле кат, тоорук чыыр, ажылдаар. Ооц башкызы база-ла амыдыраар акша, эзш-чем тывар аргазын дилээр апаар. Эге класс башкызы ол үеде үстүнген кичээлдерни, программада көрдүнген башкының курлавырда артык шактарындан (ол эртем бүрүзүнүн тема бүрүзүнде эвээш эвес бар), катаптаашкынга берген шактардан алыр апаар. Ортумак болгаш үстүкү классларда байдал ооңдаа эки, ында бир эртемге 2 неделяда улгатса-ла 8-10 шак үстүнер. Ол шактар база-ла курлавыр шактардан база катаптаашкын шактарындан алдынар, ооц-биле дуглаттынар. Физика — 7-11 класстарга болза неделяда 2 шак, 2 неделяда 4-ле шак болур. Төөгү, география 2 неделяда 4 шак дээш-ле баар-дыр.

Сентябрьның 1-ден 15-ке чедир 5-11 класстың чамдык класс удуртукчулары боттарының класстары-биле организастыг кат, тоорук чыылдазын кылып болур. Ооц иштинде 8-10 класстарның үүүшкүнү шуут план саугаар чылдың албан чоруттунган турар ужурлуг.

Ий ортумак школазы 1989-90 чылларда күзүн чамдык класстарны тооруктаткаш, 2-3 шоодай тоорук белеткедип ап турган. Бүдүн чыл иштинде ажылдааш, тараа өстүргеш, ону болбаазыраткаш, ногаа тараааш, ону чайны оттур ажаагаш, сиген кескеш (ону суггарып тургаш) киирип алыр орулгага деңнээрге күзүн 15-ле хонук ажылдааш, хөй орулга алырының кайызы ажыктыгыл? Кандыг-даа ажылга чидириг чок чүве турбас, албан бир чүвеге чидирип тургаш, өскени чедип алыр апаар. Ол-ла сентябрь эгезинде чамдык класстар чөпшээрел-биле балыктап база болур-ла болгай.

1995-96 өөредилге чылынган эгелеп Ий ортумак школазының 9-11 класстарында охотоведение деп эртемни, ооц амыдыралчы эргежок чугулазын барымдаалааш, өөредип эгелээн. Үш чыл иштинде өөредир долу курс-тун программазы ажылдап кылдынган. Программа кончуг солун, ында чүгле ац, аңнаарының аргалары бар эвес, анны өстүрериниң айтырыглары, кызыл дептер, экология, тыва кижиниң оран-делегейге, өзүт-сигенге, кушка, аңга хамаарылгазы, чалбарыглары, езулалдары, аңның, куштуң чамдык өзектеринден эмни белеткээри, кештен идик-хепти даараары, болбаазырадыры, балыктаары болгаш ону ажыглаары база өске-даа биилгер бар. Бо эртемнин программазында практика шактары база бар. Ону боттандырарда сентябрь эгезинде хүннер кончуг тааржыр.

Өөредилгениң оон өске хуусааларын өскертпес, чүгле 1-ги улдун соонда башкайы дыштанылганы ноябрь 4-тен 9-ка чедир эвес, ноябрь 1-ден 9-ка чедир кылдыр чаартыры эң-не таарымчалыг, ол үеде өөреникчилер, башкылар база-ла аваа олурбас, диинээр, балыктаар. Ноябрь дыштанылгазынга 3-ле хүн немежи бээрге, ында үрели бээр чүве чок, чүү-даа когарай бербес.

Бо айтырыгны ынчаар саналдап киирериниң мурнунда бодумнуң бодалымны Чазакче чагаа дамчыштыр чоруткан, база ол-ла айтырыгны Ий ортумак школазының башкыларының чөвүлел хуралынга, школаның бүгү ада-ие хуралынга, кожуунның өөредилге килдизиниң чөвүлел хуралынга дыңнадып, сүмележилгени кылган мен. Айтырыгны ындыг янзылыг шиитпирлеп көөрүн башкылар, ада-иелер чүүлдүгүнүн деткээн. Кожуунның өөредилге килдизинге дыңнадышкын кылырымга, Тоора-Хем школазының башкылары деткээн. Бо айтырыг талазы-биле бодумнуң бодалымны март айда Кызыл кирип чораан, Тыва Республиканың Өөредилге яамызынга илеткээн мен. Аваа мени дыңнаап, айтырыгны башкылар коллективинге чугаалашкаш, программаны канчаар эде көөрүнүц вариантызын ажылдап кылгаш, кожуунның өөредилге килдизин дамчыштыр кожуунның чагырга черинге чугаалашкаш, түңнелин Өөредилге яамызынче чорударын сүмелээн чүве.

Айтырыгны башкылар, ада-иелер шын билип, изиибиле деткээни дээрге-ле, ынчаар өскертири чугула деп көөр апаар. Ынчалза-даа Тыва Республиканың Өөредилге яамызы мээң Чазакче бижээн чагаамның харызы-ның онзагай талаларынга, чопнуң амгы аар-берге чуртталгазының байдалдарынга дүүшпес, азы таарымча чок болуп турар.

Тожу школаларында амгы өөредилгени организастап турарының хуусаалары тус черниң үндезин чурттакчыларының амыдыралынга, школаларының өөредилге чылынга эгезин сентябрь 1-де эвес, оортан 15 хонук соңгаар тыртар, чүге диве 10-даа эвес, 20-даа эвес, 1 ай-даа эвес, 15-ле хонук болза, өөредилге программазын таарыштарарынга чогумчалыг. Мутур ийи-ле неделя ишти, неделяда 4 катап келир эртем болза, 8-ле кичээл болур ужурлуг, мынча хөй чылдар иштинде школага ажылдап келгеш, башкы кижи хырнынга чиир четчир санныг кат, тоорукту күзүн белеткеп ап чораанын көрбээн мен, ол болдунмаспаа чораан. Ылангыя кедээ школаның башкызы кижи сентябрь эгезинде кончуг чай чок, улуг-хүннерде албан-на бир-ле кылыр ажыл бар апаар чораан. Картофель ажаар, сиген белеткээр, тараа, ногаа ажаар дээш-ле, ниитиниң шеф ажылдары аан. Кат, тооруктуң быжар, ону ажаап алыр үеви август 25-тен сентябрь 15-ке чедир, осн соңгаарлаарга кат текту, тоорукту кижилер болгаш кээрген чип каар, чүү-даа чок болур.

СӨЕЛГҮ ЧЫЛДАРНЫҢ ДУРЖУЛГАЗЫ чүү көргүскенил дизе, амыдырал мынчаар бергедей бергенде кижилер чер чүвези — кат, тоорук чыып ап амыдыраар арганы тыва берген. Адиелер сентябрь эгезинде ажы-төлүн өөретпес, ап алгаш каттан, тооруктан чоруптар, хөй кичээл үстүр апарды. Чүге ол 15 хонукта безин өг-бүлелер кат, тоорук чыгаш, ону ажаап алгаш 4-5 айда чиир чемге орнап, садып алыр апарган.

Ада-иезинин талазындан ажы-төлүн кат, тоорук чыдырын, ажылга өөредип турары эки болбайн аан, ынчалза-даа ону организастыр, чурум өзугаар кылыры чугула, ажы-төлүн ыыт-даап чок эдерткеш-ле аргаже киргеш чиде бээр, школада кичээлдери үстүн турарга болбас-ла болгай.

Ынчангаш ада-иези-даа, өөреникчи-даа, ооц башкызы-даа акша-төгерик чок мындыг берге үеде амыдыраар акша тывар, ол үени чөп ажыглаар кылдыр Тожуга өөредилгени эгезин сентябрь 15-че чылдырары тоц чугула апарган. Ам ол үстүнде кичээлдерни канчаар чедир өөредип алырыл?

Шаанда эки үеде 5-10 класстарның өөреникчилерин күскү дүжүт ажаалдазынче 2-3 неделя хире октаптар, башкылар ол үстүнген кичээлдерни, озалдаан программаны, июнь 1-ге чедир өөредиптер, кандыг-даа озалдаашкын чок турган. Оортан багай чүве-даа болбайн, өөреникчилер дараазында классче шилчип, школаны чедишкинниг дооскаш, өөредилге черлеринче кирип-ле турган чүве-дир.

Эртем езугаар көөр болза, ол ийи неделяның иштинде өөреникчи кижи бойдуска ажылдап, дыш ап, чаа өөредилге чылынга эргежок чугула сагыш-сеткил көдүрлүүшкүнүн, идегни алыр ужурлуг.

ӨӨРЕДИЛГЕНИ БОЙДУСБИЛЕ ХОЛБААР, ооц-биле харылзаа тудар, бойдусту чөп ажыглаар, ону камнаар, хумагалаар кылдыр өөредир деп-ле турар, а керек кырында ам, бойдуска хамаарышкан мындыг чугула чүвени кылыышцар дээрге ойта дүжер кижилер бар апаар болдур ийин. Мээң бо бодалымга аргалыг болза доора чыдыптарын кызыдар, эрги таптаттынып калган угаан-бодалла таныманган, ооц уштунуп шыдавас кижилер, чажыт эвес, амдаа бар болдур ийин. Чамдык кижилериц бодалы болза, эге класс өөреникчилери сентябрь эгезинде чүү кылыр чүвел, өөренгени дээре деп турар. Ол ындыг эвес, эге класс өөреникчизи база-ла ада-иези-биле кат, тоорук чыыр, ажылдаар. Ооц башкызы база-ла амыдыраар акша, эзш-чем тывар аргазын дилээр апаар. Эге класс башкызы ол үеде үстүнген кичээлдерни, программада көрдүнген башкының курлавырда артык шактарындан (ол эртем бүрүзүнүн тема бүрүзүнде эвээш эвес бар), катаптаашкынга берген шактардан алыр апаар. Ортумак болгаш үстүкү классларда байдал ооңдаа эки, ында бир эртемге 2 неделяда улгатса-ла 8-10 шак үстүнер. Ол шактар база-ла курлавыр шактардан база катаптаашкын шактарындан алдынар, ооц-биле дуглаттынар. Физика — 7-11 класстарга болза неделяда 2 шак, 2 неделяда 4-ле шак болур. Төөгү, география 2 неделяда 4 шак дээш-ле баар-дыр.

Сентябрьның 1-ден 15-ке чедир 5-11 класстың чамдык класс удуртукчулары боттарының класстары-биле организастыг кат, тоорук чыылдазын кылып болур. Ооц иштинде 8-10 класстарның үүүшкүнү шуут план саугаар чылдың албан чоруттунган турар ужурлуг.

Ий ортумак школазы 1989-90 чылларда күзүн чамдык класстарны тооруктаткаш, 2-3 шоодай тоорук белеткедип ап турган. Бүдүн чыл иштинде ажылдааш, тараа өстүргеш, ону болбаазыраткаш, ногаа тараааш, ону чайны оттур ажаагаш, сиген кескеш (ону суггарып тургаш) киирип алыр орулгага деңнээрге күзүн 15-ле хонук ажылдааш, хөй орулга алырының кайызы ажыктыгыл? Кандыг-даа ажылга чидириг чок чүве турбас, албан бир чүвеге чидирип тургаш, өскени чедип алыр апаар. Ол-ла сентябрь эгезинде чамдык класстар чөпшээрел-биле балыктап база болур-ла болгай.

1995-96 өөредилге чылынган эгелеп Ий ортумак школазының 9-11 класстарында охотоведение деп эртемни, ооц амыдыралчы эргежок чугулазын барымдаалааш, өөредип эгелээн. Үш чыл иштинде өөредир долу курс-тун программазы ажылдап кылдынган. Программа кончуг солун, ында чүгле ац, аңнаарының аргалары бар эвес, анны өстүрериниң айтырыглары, кызыл дептер, экология, тыва кижиниң оран-делегейге, өзүт-сигенге, кушка, аңга хамаарылгазы, чалбарыглары, езулалдары, аңның, куштуң чамдык өзектеринден эмни белеткээри, кештен идик-хепти даараары, болбаазырадыры, балыктаары болгаш ону ажыглаары база өске-даа биилгер бар. Бо эртемнин программазында практика шактары база бар. Ону боттандырарда сентябрь эгезинде хүннер кончуг тааржыр.

Өөредилгениң оон өске хуусааларын өскертпес, чүгле 1-ги улдун соонда башкайы дыштанылганы ноябрь 4-тен 9-ка чедир эвес, ноябрь 1-ден 9-ка чедир кылдыр чаартыры эң-не таарымчалыг, ол үеде өөреникчилер, башкылар база-ла аваа олурбас, диинээр, балыктаар. Ноябрь дыштанылгазынга 3-ле хүн немежи бээрге, ында үрели бээр чүве чок, чүү-даа когарай бербес.

Бо айтырыгны ынчаар саналдап киирериниң мурнунда бодумнуң бодалымны Чазакче чагаа дамчыштыр чоруткан, база ол-ла айтырыгны Ий ортумак школазының башкыларының чөвүлел хуралынга, школаның бүгү ада-ие хуралынга, кожуунның өөредилге килдизиниң чөвүлел хуралынга дыңнадып, сүмележилгени кылган мен. Айтырыгны ындыг янзылыг шиитпирлеп көөрүн башкылар, ада-иелер чүүлдүгүнүн деткээн. Кожуунның өөредилге килдизинге дыңнадышкын кылырымга, Тоора-Хем школазының башкылары деткээн. Бо айтырыг талазы-биле бодумнуң бодалымны март айда Кызыл кирип чораан, Тыва Республиканың Өөредилге яамызынга илеткээн мен. Аваа мени дыңнаап, айтырыгны башкылар коллективинге чугаалашкаш, программаны канчаар эде көөрүнүц вариантызын ажылдап кылгаш, кожуунның өөредилге килдизин дамчыштыр кожуунның чагырга черинге чугаалашкаш, түңнелин Өөредилге яамызынче чорударын сүмелээн чүве.

Айтырыгны башкылар, ада-иелер шын билип, изиибиле деткээни дээрге-ле, ынчаар өскертири чугула деп көөр апаар. Ынчалза-даа Тыва Республиканың Өөредилге яамызы мээң Чазакче бижээн чагаамның харызы-ны шыдыр кандыг-даа үндезин чок, үениң агымынга дүүшпес, Тожу школаларының ажылынга таарымча чок хуусаалар айыткан медээ чагааны менче чорудуп, Чазактың негелдезин шүүт чокка ооц-биле дуглаар дээн ышкаш кылган. Бо хуусаларда мээң саналымны (сентябрь 15-те өөредилгени эгелээр дээнин) үүгле 8-10 класстарга хамаарыштыр киирген. Бо хуусаалар Тожу школаларының ажылын дам-на нарыыдадып турар. Кыжын узун дыштанылганың шуут хөрээ чок. Өөредилгени 6 ай 15-ке чедир шөөринче кым-даа төпшээрешпес. Ол ышкаш классты оолдар, уруглар кылдыр чарары таарымча чок. Тыва кижилер, ылаңгыя тожу улус, эр база кыс деп үстүп алгаш, аңнап, балыктап, каттап, тооруктап чорбаан, ажылды деңге кылып чораан. Ам-даа ынчаар кылып турар.

Ий ортумак школазының башкыларының **1997 чылдың март 21-де** эрткен **чөвүлелинге «Тожу кожуунда школаларның ажылының регламентизин** (өөредилгениң эгезин, төнчүзүн) үениң байдалынга хамаарыштыр эде көөрүнүц төлевилели» деп мээң илеткелимни чугаалажып көрген. Үүүлдүг деп санаан. Ооц түңнелинде башкы бүрүзү бодунуң эртеминге программаның шактарын 2 неделя кызыра өөредириниң эде кылган вариантызын ажылдап кылган. Ол хуралга башкы бүрүзүнге бодунуц программазын 15 хонук (2 неделя) кызырар арга бар бе деп дорт айтырыгны салган. Башкылар шупту ажырбас, арга бардыр деп түңнел үндүрген.

Школада ажылдап чоруур башкы кижи чүден-даа чыдып кваап чоруур деп болур. Ол бодунуц өг-бүлезин оранделегейниң берип турар байлаа-биле четчир хандырып, амыдыраарынга четчир кат, тоорук чыып ап шыдавас. Ол бүгүнүц хуусаалары ооц ажылының үезин-биле дакырлашкак, соц-на чылдагааны-биле школалардан сөелгү үеде эр башкылар хөйү-биле үнүп чоруп турары чажыт эвес.

Ынчангаш өөредилгениң эгезин сентябрь 15-те кылдыр тыртары хары угда элээн каш айтырыгны шиитпирлээр. Бо бүгүнү билип турган мен. 1988 чылда ооц чартык-чамдыызын-даа болза, шиитпирлээр дээш оралдажыышкын кылып, чайны оттур бүдүрүлге бригадазы удуртукан башкы Рудольф Колду күзүн каш хонукта чөпшээрелим-биле диинне-дип чорудупкан мен. Ол дээш районга хемчег-даа алыскан мен. Ам бодап олурарымга, шын кылып турган мен. Чылдын-на 1 эр башкыны каш хонукта тайга чорударын планнап, графиктээн турган мен, кичээлдерин өске башкы эрттирип турдула, ындыг болган-на болгай.

Ам бо үеде харын-даа школаларга тускай аңнаар девискээрлер, балыктаар хөл, тооруктуг, каттыг девискээрлерни тускай шиитпир-биле быжыглаар ужурлуг. Эрга ол школа турлаг тудуп алыр.

Аъш-чем тывылбас, акшашалыц үнмес үеде школалар эр башкыларын харыңдаа аъш-чем тыварынга ажыглаар ужурлуг.

Ол ышкаш өөредилге чылының эгезин сентябрь 15-че тыттары-биле башкыларның шөлээзинин хуусаазы 83 хонук апарган (Ий, Адыр-Кежиг суурлар) айтырыын база шиитпирлээр. Июнь, июль, август айларны саналарга четпес, сентябрь эгезиниц хонуктары-биле мүнне дүгжүп турар. Мыя бо чүүлде безин кожуун школаларының аразында ылгал бар болдур ийин. Ий суурну Соңгу чүкке деңнээн-не болгай. Тоора-Хем школазы орта хамаарышпас.

Ол ышкаш амгы байдалдарда май айда шуут эмин эрттир хөй хүннерде өөренмес, ону база таарыштыр өөредилге хүннери кылдыр таарыштырар херек. Оортан безин бир неделя хире хүннер үнүп кээп болур.

Демир-оол САЛЧАК.
Ий ортумак школазының директору.

Тожу кожуун.

УЖУРАШКЫЖЕ БАЙЫРЛЫГ, ОРЛЕНОК!

Дээрже дүндүүштелип үнген одагның сырылары, чыыыр сээктер дег, баш углаан черинче ужугуп-ла тур. Одагны долгандыр самнап ойнаан чаштарның хөглүг каткызы чоок-кавы арга-эзимнерде чаңгыланып туру. Эриктерже үндүр чалгаан чалгыглар-ла чалгыглар. Ам база бир чаа чалгыг дүргектелип кел чор. Ону база дараазында өске чалгыглар солуур.

Ам лагерьге ийиги сезонда дыштаныр өөреникчилер келир. Бистер башкылар, вожатыйлар сезоп дургузунда кады чурттап, ажылдап келген өөреникчилеривис-биле бо кежээ байырлажып, одаг кыпсып турарывыс бо. Муңгаранчыг, чаъс-чайыктыг, катты-хөглүг, өөрүшкү-маңнайлыг кандыг хүннер турбады дээр. Бирги сезонга «Орленок» лагеринге шупту 220 өөреникчи дыштанган. Колдуу 8 хардан 16 харга чедир назылыг уруглар болду. Оларның аразында «Орленокка», «өскен» өөреникчилер арбын, олардан лагерниц ан-не хоочун дыштаныкчыын, Тээли чурттуг Аракчаа Роберт болду, ол 10 чыл улаштыр «Орленоктап» келгенин чоргаарал-биле чугаалады. Бо лагерьже уруглардың катап-катап кээп турары тавырылга эвес болбайн канчаа, хүлбүс аткан черинден хүннүң аңнаар дижири ышкаш, мында байдал эки, дыштанылга солун, ажыктыг эртип турарының херечизидир. Мен бодум аваа катчыр мен. Эргелекчи Дамба Валентина Степановна эвээш эвес чыл маңаа ажылдаан болгаш, арга-дуржулгалыг кижи болду. Ол боду коллективти шын удуртуп баштап билир, негелделиг, карак кызыл ажылы дээнде удуур үйгузун уттуптар дээрзин чугаалап каары артык эвес боор. Лагерьниц чеми эки, удуур-чыдар орунда өөреникчи бүрүзү билип чоруур. Ынчангаш школавыстың класстары улуг өгбелерден айтырып турган, 20 ажыг бойдус объектилерин тодарадып турган. Ол дээрге кара суглар баштары, тел ыяш, чодураалыг, хадыңныг алаактар, ук төөгүзү улуг Хойтпактаар-Баалык, Аржаан дааның ооалары, Кадыр-Арганың тооруктуг пөштери, шаг-төөгүден бээр Бора-Тайга чонун тоттуруп келген Куске-Төрүүр бугазы, Ак көвүүү, Көдүрер-Даш, суур девискээриниц 3 аржааннары-дыр. 17 класс он чеди минизаказникти холга ап, долгандыр кызыгаарын кылып, адрестерни, плакаттарны бижип азып, доктаамал ажылдарны чорудуп турар.

Май 9. Аян-чорук кылып, агаарлап, ажылдаарынга чаяан каан изиг-даа эвес, серикн, ой-тап хүн. Эртенгиниц 8 шак 30-де школаның бүгү-ле өөреникчилери, башкылары, ажылчыннары өөрүшкү-маңнайлыг чыглып келгеннер. Тус чер чарыргазының даргазы Хүлер Мөңгеевич Ондар бисти деткип, кызар-чаар үүүл-биле хандыргаш, бисти үдээн.

Класс бүрүзү чангыс угже эвес, тус-тус экологтуг объектилериниң маршруттарынче чорупканнар. Оларны буянныг ажыл-керектер манап чыдарлар. 7 класс Акты трактор-биле кешкеш, аян-чоруун уламылап туступ-зунда башкылары, ажылчыннары-биле чугаа-соотуг, ыр-шоорлуг базыпканнар. Класс бүрүзүнүц мурнунда харыысалга улуг. Чүге дээрге олар боттарының заказниктеринге баргаш, бир-ле дугаарында бойдус, экология, чаагай чаңчылдар, чурулга, чогаал кичээлдери эрттирер, кижи бүрүзү онаалгалыг. Чамдыктары чуруурлар, чамдыызы хемчээрлер, өскелери езулалдар кылыр дээш, уламылап чоруп баар. Шынап-ла, ажык дээр адааңга 7-8 кичээлдериниц демнежилге практикумнары-даа түңнелдиг эрткен.

Кадыр-Арга заказниктиц 10 а класы тооруктуг пөштерин шаан төндур санааннар. 6-гы классчылар Хойтовна база Орлан Эрес-ооловиц суглар бар-ла турган күжүвүстү мөөннеп, уруглар-ны чалгааратпазын кызыдып турдувус. Янзы-бүрү мөөрейлерге, маргылдаалар, конкурстарга бистиц отряд 1-ги, 2-ги черлер чаалап эккээри чаңчыл чүве. «Баштайгы көрүштен ынакшыл», «Өг-бүле, ынакшыл» дээн чижектиг кежээлерни эрттиргенивис хилис барбаан. Лагерьниц кижизидикчи башкылары, вожатыйлары үргүлчү сүмележип, хүнде кылыр планывысты бир дем-биле тургузуп ап турдувус. Сезоннуц ажыдыышкынында база хаашкынынга өөреникчилеривиске солун концерттерни көргүскен бис. База бир солун чүве чүл дизе, кижизидикчи башкы болуп Солун-оол Монгуш ыраажывыс база бистиц-биле ажылдап турганы болур. Ооц уяранчыг ырлары-биле хөйну хөлзедип, өөреникчилерге оларны өөредиц, аян тудуп турдувус. Инитизи-биле «Орленок» лагеринин бирги сезону өске чылдарныңга деннээрге, ылгалдыг, бир онзагай эрткен дээрзин эргелекчи Валентина Степановна төнчү чыскаалга чугаалап турду. Каш-ла хонук дургузунда өөрени берген өөреникчилериниң чарлыры ындыг амыр эвес дээрзин ынчан билдим. Байырлыг чыскаалга мени шаннап тура, «Өөреникчилериниц сенээ ынак болганы» дээш, дээрге өөрээнимден чугаалаар сестер тыппайн баржык мен Четтирдим, өөреникчилерим, четтирдим, Орленок!

Ужурашкыже байырлыг, Чагытай!

Меңги ООРЖАК,
вожатый.

ЭКОКОКПАЛАР — БУЯННЫГ ҮҮЛЕ-ХЕРЕКТЕР

Сөелгү чылларда экологтуг өөредилге болгаш кижизидилгеде чаа чүүлдер-ле көвүдеп нептерээн. Экологтуг кокпалар дээрге суурну долгандыр турар камгалаар, сайыр-радыр, шинчилээр, төөгүзүн тургузар бойдус объектилери болур. Ук объектилерни дилеп, тодарадып тыскаш, ону класстың, школаның заказниктери кылдыр тургузар.

Минизаказник — экологияда чаа чүүлдериниң бирээзи. Ындыг черлерге күрүнениц камгалалдыг черлер кылдыр санаваны, ынчалза-даа эртем, культура, өөредиглиг, дыштаныр болгаш кадык камгалап болур черлер база эвээш санныг диригг амытаннарлыг, үнүштерлиг черлер хамааржыр. Ындыг черлерден эм үнүштерни чыып, төтчеглеп болбас. Суур бүрүзүнде шак ындыг черлерни хөйү-биле илередип, адап болур. Тус чер чаргалаларына хамааржыр аржаанзарывыс, чыжыганалыг арыглаарывыс, чодураалыг алаактарывыс, тооруктуг тайгаларывыс, суггат бугалары, кадар деп барган хөй санныг кара суглары-выс, чоннуң төөгүден тургузуп, йөрээп чорааны ооалары, бойдустуц ховар чаяалгалары — хам ыяш, тел ыяш, экер-эрес мөгелеривистин күжүн шенежип чораац көдүрер-даштары дээш, төнчү чок уламчылап болур бис.

Ылаңгыя кол кичээнгейни бичин хемнерже, суг баштары кара суглар, кадып каар суглларже углаар. Оларже кичээнгей кезээде эвээш салдының келгени дүвүреннчиг. Бичин хемнер кыдыында арга-арыгны тотчеглээр, часкы көдээ ажыл-агыйныц тарылгазының, чаштырылга үезинде чемишчидилге, техниканың кывар-чаар материалдары-биле хирлендирип, улуг хораны чедирип, улуг хемнернин салым-чолу хемчигештерден хамааржыр дээрзин болганчок-ла уттуп турары хараалаңчыг.

Бистиц өскен-төрээн суурувус Бора-Тайга эң-не чурумалдыг, арыг агаарлыг, чараш суур. Ынчангаш-ла ындыг боор, шаг-төөгүден бээр ооц чону төрээн бойдузунга хумагалыг, ону эскерип, чарашсынып билир. А оларның ажы-төлүнүц эң-не сонуургаар, ынак чүүлү торээн бойдузу, ооц катаптаттынмас чурумалдыг, төөгүлүг черлерин өөренип көөрү, ону хайгаарап кезиири.

Төрээн черинин чарашкаазын анаа-ла кезип көөрүнде эвес ону тудуп тургузар, төөгүзүн дилээр, көвүдедир, өстүрер херек деп чүвени өөреникчи бүрүзү билип чоруур. Ынчангаш школавыстың класстары улуг өгбелерден айтырып турган, 20 ажыг бойдус объектилерин тодарадып турган. Ол дээрге кара суглар баштары, тел ыяш, чодураалыг, хадыңныг алаактар, ук төөгүзү улуг Хойтпактаар-Баалык, Аржаан дааның ооалары, Кадыр-Арганың тооруктуг пөштери, шаг-төөгүден бээр Бора-Тайга чонун тоттуруп келген Куске-Төрүүр бугазы, Ак көвүүү, Көдүрер-Даш, суур девискээриниц 3 аржааннары-дыр. 17 класс он чеди минизаказникти холга ап, долгандыр кызыгаарын кылып, адрестерни, плакаттарны бижип азып, доктаамал ажылдарны чорудуп турар.

Май 9. Аян-чорук кылып, агаарлап, ажылдаарынга чаяан каан изиг-даа эвес, серикн, ой-тап хүн. Эртенгиниц 8 шак 30-де школаның бүгү-ле өөреникчилери, башкылары, ажылчыннары өөрүшкү-маңнайлыг чыглып келгеннер. Тус чер чарыргазының даргазы Хүлер Мөңгеевич Ондар бисти деткип, кызар-чаар үүүл-биле хандыргаш, бисти үдээн.

Класс бүрүзү чангыс угже эвес, тус-тус экологтуг объектилериниң маршруттарынче чорупканнар. Оларны буянныг ажыл-керектер манап чыдарлар. 7 класс Акты трактор-биле кешкеш, аян-чоруун уламылап туступ-зунда башкылары, ажылчыннары-биле чугаа-соотуг, ыр-шоорлуг базыпканнар. Класс бүрүзүнүц мурнунда харыысалга улуг. Чүге дээрге олар боттарының заказниктеринге баргаш, бир-ле дугаарында бойдус, экология, чаагай чаңчылдар, чурулга, чогаал кичээлдери эрттирер, кижи бүрүзү онаалгалыг. Чамдыктары чуруурлар, чамдыызы хемчээрлер, өскелери езулалдар кылыр дээш, уламылап чоруп баар. Шынап-ла, ажык дээр адааңга 7-8 кичээлдериниц демнежилге практикумнары-даа түңнелдиг эрткен.

Кадыр-Арга заказниктиц 10 а класы тооруктуг пөштерин шаан төндур санааннар. 6-гы классчылар Хойтпактаар-Баалыктың оваазын шыырак-ла чараштап, хойтпаан чашканнар, 5 б класс биле 3 б-лер Үстүү-Дөргүн аржаанныц девискээрин арыглааш, чаа улуг овааны ооц девискээринге бодарадып, езулалын кылып каан. Шаг-төөгүден анаа чурттап келген ТР-ниц алдарлыг малчыны Кара-оол Монгуш «Ооц девискээринге ынча хөй даштын чытканын кижи эскербес чүве-дир аа» деп кайгап, өөреникчилерге оорүп чугаалап орган. Кымыскаактар дег, эң-не ажылчын класс дөртку классчылар болган. Олар Теректиг-Дөргүннүң онзагай чараш оваазын тургузуп, башкызы Анзат Сугеевна-биле чаа шайының үстүн чажып, сүзүүн бедиткеннер.

Күш-ажылчы десантылар өөреникчилерге дыка-ла хөй ажыктыг талаларны бээрдир деп магадап көрүп, хейаът көдүрлүүшкүннүг чоруп турдувус.

Үстүү-Дөргүн аржааны школаның камгалалдыг черии. Ынаар барган класстар хөйну кылып, билип алганнар. База бир солун чаа экокопа тывылган. Хоочун турист башкы Алексей Ховалыг, күш-культура башкызы, хоочун спортчу Михаил Ховалыг 5-гы класстың оолдары-биле эң ырак маршрут ажыдып, Кызыл-Тайга баарында Дыттыг-Чарык деп шоолуг улус четпес, билбес аржаанныц арыглалын кылып, шинчилээннер. Ол чарык кешпээн класстарывыс база кылыр ажылдарын, езулалдарын херек кырында кылганнар. 3 а болгаш 1 а класстын өөреникчилери Чодураа арынын чодураларын эвээжээнин өөренип кергеш, чизезин тургузуп, ол девискээрде ооц үрезиннерин олуртуп, шенелдени эгелээн.

Школачыларның кылып чоруткан күш-ажылчы езулалдары — патриотчу кижизидилгениц, кижини ынакшылга, хүндүлелге болгаш төрээн черинге мөгеринге кижизидилгенин эге дестери. Экококпалар чоннуц чаңчыл болган экологтуг үзелдери, агаар-бойдузу онзагай Тыва черге бойдусту камгалап арттырарының база ону чөп ажыглаарының херээнге улуг ужур-дузалыг.

Зинаида ХОВАЛЫГ.
Бора-Тайга ортумак школазының класстан дашкаар ажылдар организакчызы.

Чарлалдар бюрозу

«ТЫВА НЕФТЬПРОДУКТ» КҮРҮНЕ БҮДҮРҮЛГЕЗИ:

БЕНЗИН ДЭЭШ ТУДА САНАЖЫЛГА ЧОК БОЛГАШ БОТ-БОТТАРЫНГА АЖЫКТЫГ КАДЫ АЖЫЛДАЖЫЛГАНЫ ОРГАНИЗАЦИЯЛАРГА, БҮДҮРҮЛГЕЛЕРГЕ, ХУУ ФИРМАЛАРГА САНАЛДАП ТУРАР.

Кады ажылдажылганың ол чаа хевирин езугаар бензин алыкчылары автомашиналарын чүгле Кызыл хоорайга эвес, харын Сибирьниц өске-даа хоорайларынга куттуруп ап болур.

Туда өртек чокка бензин дээш бистин санажылгавыстың системазынга Кызыл, Кемерово, Новосибирск, Анжеро-Судженск, Томск, Гурьевск, Новокузнецк, Черепаново, Куйбышев, Барабинск, Барнаул, Бийск, Омск, Минусинск ышкаш хоорайлар кирип турар. Абаканда, Красноярскиде Шушенскиде, Ермаковскиде, Новоселовода бензин кудар станцияларны чоокку үеде бистиц системавыска киирери база көрдүнген.

Силер биске төлеп каан соонда, айыттынган ол хоорайлардан оларның өртектерин езугаар бензинни куттуруп алыр силер.